

B.Boymetov

Haykaltaroshlik

Toashkent 2005

02
B 80
O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat
Pedagogika Uneversiteti

Haykaltaroshlik

Toshkent – 2005

Pedagogika oily o'quv yurtlari uchun mo'ljalangan Haykaltaroshlik nomli ushbu o'quv qo'llanmada bo'lajak tasviriy va amaliy san'at yonalishlari talabalariga haykaltaroshlik san'ati qisqacha tarixi, unda ishlatiladigan materiallar, haykal yasash metodikasi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kitobdan kasb - hunar kollejlari o'quvchilari, to'g'arak raxbarlari va barcha tasviriy san'at ihlosmandlari foydalanishlari mumkin.

Muallif – B.Boymetov.

**Taqrizchilar : O'zbekiston xalq rassomi,
professor M.Nabiev
Haykaltarosh usta A Hoshimov**

**O'quv qo'llanma Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika
universiteti Ilmiy Kengashning 2005 yil 29 сентябрда bo'lib o'tgan
yig'ilishida muxokama qilinib nashrga tavsiya etilgan 2 – raqamli
bayonnoma**

(Ikkinchi nashr)

MUQADDIMA

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligiga erishgandan so'ng iqtisodiy, ijtimoiy ma'naviy sohalarida, ayniqsa ta'limni isloh qilish borasida misli ko'rilmagan ijobiy o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan Oliy Majlisning 1997 yil 29-avgust IX sessiyasida qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi XXI-asrda O'zbekistonning ta'lim tizimini rivojlantirish borasidagi strategik yo'nalishini belgilab berdi. Bu esa umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb - hunar kollejlari uchun ma'naviy jihatdan barkamol, ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni mohirona qo'llay oladigan, ijodkor o'qituvchi-kadrlarni tayyorlashdan iborat. Zero Prezident I.A. Karimov aytganidek, «Biz oldimizga qanday vazifa qo'ymaylik, qanday muammoni echish zarurati tug'ilmasin, gap oxir-oqibat, baribir kadrlarga va yana kadrlarga borib taqaladi. Mubolag'asiz aytish mumkinki, bizning kelajagimiz, mamlakatimizning kelajagi, o'mimizga kim kelishiga yoki boshqacharoq aytganda, qanday kadrlar tayyorlashimizga bog'liq».¹

Ma'lumki,oliy o'quv yurtlarida tasviriy san'at o'qituvchilarini tayyorlash, bir necha o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liq o'quv predmetlari asosida amalga oshiriladi. Shulardan biri haykaltaroshlik va plastik anatomiyadir. Bulajak mutaxassis o'qituvchi qalamtasvir sohasidagi perspektiva qonun-qoidolari, yorug'-soya nazariyasi, shakllarning konstruktiv tuzilishi va nisbatlari borasida olgan bilimlarini haykaltaroshlikda naqsh bo'laklari shaklini yasash, jarayonida va ko'plab boshqa mavzudagi mashg'ulotlarda mustahkamlaydilar. So'ngra inson qomati haykalini tasvirlash mashg'ulotlari boshlanadi.

Bu esa talabadan bevosita inson plastik anatomiyasi bo'yicha yuqori darajadagi nazariy bilimlarni egallagan bo'lishini taqazo etadi.

I.A.Karimov O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T. «O'zbekiston», 1999, 18 bet

Haykaltaroshlik san'ati haqida

Tasviriy san'atning turlaridan biri bo'lgan haykaltaroshlik asarlari borliqdagi hajmga ega bo'lgan barcha shakllar asosida tasvirlanadi. Mayda haykalchalardan tortib, park va hiyobonlarga o'rnatiladigan turli mahobatli haykallar, yodgorliklar, binolarning devorlariga ishlanadigan releflar, tanga, nishon, medal kabilarning yuzasidagi bo'rtma tasvirlar haykaltaroshlik san'atining turli ko'rinishlaridir 1,2,3,4 rasmlar.

Haykaltaroshlik asarlari o'zaro ishlatilish joyi, bajaradigan vazifasi va tayyorlanish usuliga qarab turlicha nomlanadi. Ular odatda dumaloq va qabariq ko'rinishda bo'ladi.

*1-rasm. Farro tasviri tushirilgan
Kushon davri tangasi*

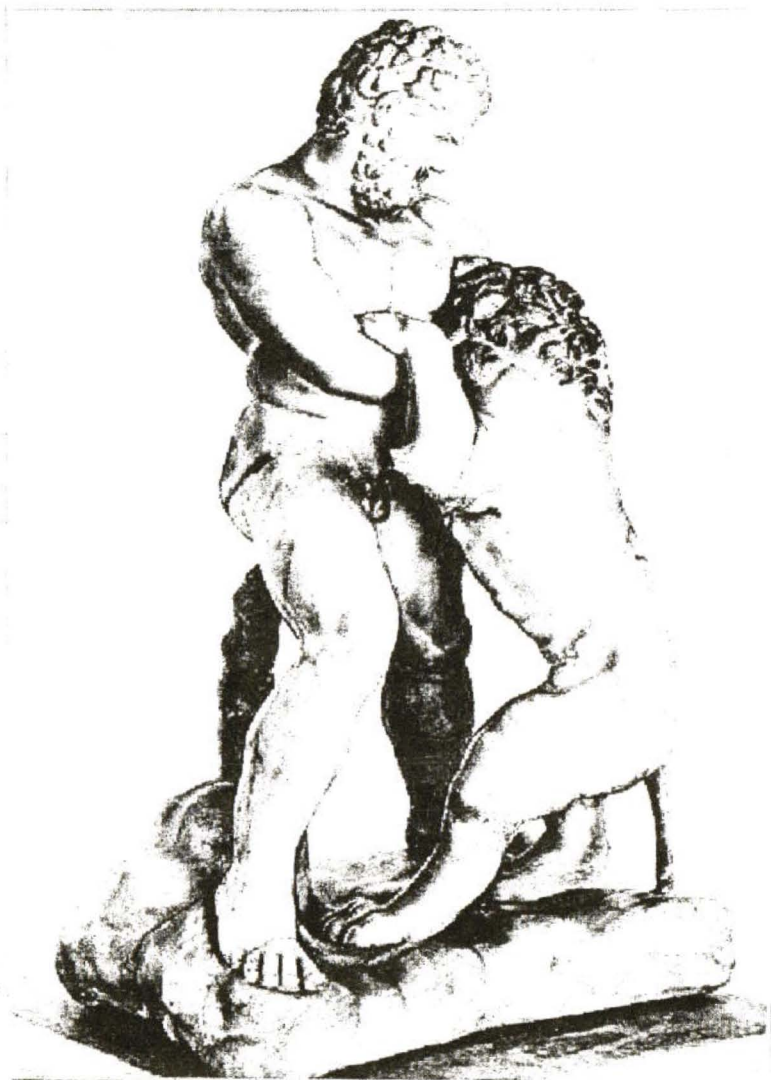
*2-rasm. Sasoniylar davri kumush
idishi. Eron shohi Shopur II ovda.
IV asr.*

Dumaloq haykallarni hamma tomondan aylanib ko'rish mumkin bo'lsa, qabariq haykallarni yuzaga bo'rttirib ishlanganligi sababli faqat bir tomondan ko'riladi. Qabariq haykallarni relef deb ataladi. Relef frantsuzcha so'z bo'lib «yuza» degan ma'noni anglatadi.

Relyefli haykallarda asosiy obrazlar bilan bir qatorda kenglik, tabiat manzaralarining ko'rinishi ham aks etadi. Shuning uchun bunday releflarni ba'zan perspektivali relef deb ham yuritiladi.

Relyef o'z navbatida ikki turga bo'linadi. Ular barelyef va gorelyefdir. Barelyef ham frantsuzcha so'zdan olingan bo'lib, «past» relef degan ma'noni anglatadi. Barelefdan haykal tekis yuzaga nisbatan bir oz qabargan bo'lib, uning qalinligi o'zining haqiqiy hajmining yarimidan oshmaydi 5-rasm.

Tanga, nishon, orden va medal yuzalaridagi bo'rtma tasvirlar bunga misol bo'la oladi. Bareleflar ayniqsa amaliy san'at buyumlarini, me'morchilik binolarini bezashda juda qo'l keladi. Qadimda hayotda ishlatiladigan turli xil buyumlar: ko'za, guldona,

*3-rasm. Sher bilan olishayotgan Gerakl. Haykaltarosh Lisipp. Er.oldingi
V asr. Marmar*

4-rasm. Amir Temur ko'rsatmasiga ko'ra 1399 yil Usto Al-Aziz tomonidan ishlangan bronza qozoni. Diametri 2 m.45 sm. Og'irligi 2 tonna. Arab yozuvlari va naqshlar bilan bezatilgan.

qurol-aslahalarning yuzalarini bareleflar bilan bezaganlar, binolarning devorlariga turli hayotiy voqealarni aks ettiruvchi bo'rtma tasvirlar ishlaganlar 6,7,8-rasmlar.

Gorelef so'zi ham frantsuzcha bo'lib, «baland» relief ma'nosini bildiradi. Haykaltaroshlikning bu turida tasvirlar yuzadan sezilarli darajada bo'rtib chiqqan bo'lib, uning qalinligi o'zining haqiqiy hajmining yarmidan oshgan bo'lishi shart. Gorelefga ko'plab tarixiy voqealarga bag'ishlab ishlangan yodgorliklar misol bo'lishi mumkin 9-rasm.

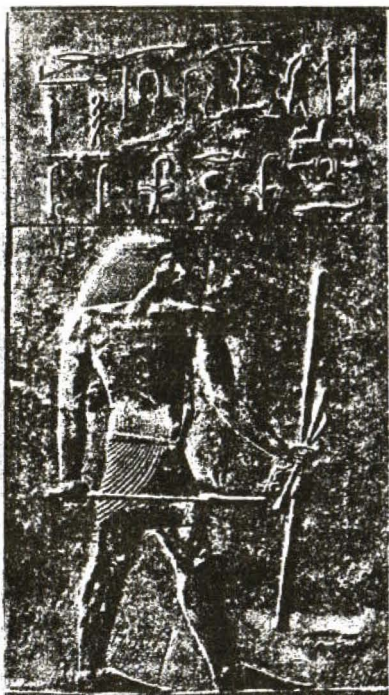
Bu yodgorlikdagi ayrim haykallar, masalan, oldinda tasvirlangan obrazlar, yuzaga nisbatan juda bo'rtib chiqqan bo'lsa ham lekin ular asosiy kompozitsiya yuzasiga yopishgan holda ishlangan. Bu yodgorliklarda relefnings ikki turini ham uchratish mumkin. Lekin gorelef unda etakchi o'rinni egallaydi.

Haykaltaroshlikda relefning yana bir turi mavjud bo'lib, bu o'yib ishlangan releflardir. Bunday releflar odatda tekis yuzaga o'yib ishlanadi. Yuzani o'yish natijasida hosil bo'ladigan yorug'-soya o'yini hisobiga tasvir ko'zga tashlanadi. Bunday releflarning imkoniyati chegaralangan bo'lganidan ular amalga juda kam qo'llaniladi. Ular qadimgi Misrda ko'plab ishlatilgan.

Haykaltaroshlik asarlarini yaratish uchun turli xildagi materiallardan foydalaniladi. Bu materiallar haykalga turli harakter va mazmun berishda hizmat qiladi. Masalan, tosh-granitda ishlangan haykallar kishida ulugvorlik, abadiylik baxsh etsa, aksincha marmardan ishlangan haykallar nozik, ko'rkam ko'rinadi 10-rasm.

*5-rasm.
Ptolomey va Arsion
Filadelflarning «Komeya
Gonzag» bo'rtma
tasviri. Eramizdan
avvalgi III asr. Uch
qavatli Sardoniks
qimmatbaho toshdan
ishlangan.*

6-rasm. Qadimgi Misr
haykaltaroshligi.

7-rasm. Dekorativ bezatilgan
qilich qini. Turkiya. XVI-XVII
asrlar.

8-rasm. Chinni ko'za. Rossiya. XIX asr.

9-rasm. «Musiqachilar». Ayrtomdan topilgan frizlar. Oxaktosh. II asr.

Shuning uchun haykallar o'zining mazmuni va o'rnatiladigan joyiga qarab har xil materiallardan ishlanishi mumkin. Haykaltaroshlik materiallari quyidagilardan iborat: plastilin, loy, yog'och, metall, marmar, granit, suyak, sement, gips va hokazolardir. Qimmatbaho metallar-oltin, kumush, nikellar ham haykaltaroshlikda qo'llaniladi 11,12,13-rasmlar.

Haykaltaroshlikda deyarli rang ishlatilmaydi, lekin xalq haykaltaroshligida haykallarni bo'yash hollari uchraydi. Bunga O'zbekiston hududidan topilgan qator haykaltaroshlik asarlari misol bo'la oladi 14-rasm.

Haykaltaroshlik asarlari ham tasviriy san'atning boshqa turlari kabi o'zining bajaradigan vazifasi, mazmuniga qarab qator tur va janrlarga bo'linadi. Haykaltaroshlik turlari deganda biz monumental, dekorativ va dastgoh haykaltaroshligini tushunamiz. Monumental haykaltaroshlikka muhim tarixiy voqealar, atoqli shaxslar xotirasini abadiylashtirish maqsadida o'rnatilgan yirik o'lchovdagi, turli xildagi yodgorliklar, haykaltaroshlik ansambllari kiradi. Bunga misol qilib Ona Vatanimizning ko'plab shaharlarida davlat va jamoat arboblari, yozuvchi-shoirlarning haykallarini keltirishimiz mumkin.

10-rasm Jan Antuan Gudon. (1741-1824 yillar) Volter haykali. Marmar. 1781 y.

11-rasm. Tojikistonning Garm viloyatidan topilgan oltin haykalchalar. VII-VIII asrlar

13-rasm. Damir Ro'ziboev Saida 1962. Yog'och.

Amir Temur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek, Abu Rayhon Beruniy va boshqalar. Odatda monumental haykaltaroshlik asarlari o'zida katta mazmunni anglatib, mustaqil xarakterga ega bo'ladi. Lekin shu bilan birga u bevosita muhit bilan bog'liq bo'lib, me'morchilik binolari hamda tabiat bilan uyg'unlikda bo'lishi mumkin. Bu unga yanada ulug'vorlik va ta'sirchanlik baxsh etadi 15, 15a-rasmlar.

Monumental haykaltaroshlik asarlariga hos bo'lgan xususiyatlardan biri bu asar qahramonlarini ko'tarinki ruhda tasvirlashdir. Monumental haykaltaroshlik asarlari doim ochiq havoda turish uchun mo'ljallangan bo'lganligi sababli ular uzok vaqt turadigan qattiq materialdan, masalan, tosh, bronza, granit va betonlardan ishlanadi. Bulardan tashqari monumental haykaltaroshlik asarlari uzoqdan ko'rishga mo'ljallanganligi sababli, ularda katta-katta, yaxlit shakllardan keng foydalaniladi.

12-rasm. Shoh Amenxotep III haykali. Qora Granit. Eramizdan avvalgi XIX asr.

*14-rasm. Xalchayondan topilgan
jangchi maykali. B'yalgan loy. Yangi
eraning boshlari.*

1. Haykaltaroshlik asarlari ham tasviriy san'atning boshqa turlari kabi o'zining bajaradigan vazifasi, mazmuniga qarab Istirohat bog'lari, hiyobonlar, ko'chalar, shuningdek, me'morchilik binolarining devorlarini bezash uchun ishlatiladigan haykallarning hamma turlari dekorativ haykaltaroshlik san'atiga kiradi. Haykaltaroshlik san'atining bu turi monumental haykaltaroshlikdan shu bilan farq qiladiki, agar monumental haykaltaroshlik asarlari o'zida mustaqil mazmunni anglatib me'morchilik va tevarak-atrofga bog'liq bo'lmagan holda kishiga **mustaqil fikrni bera olsa**, dekorativ haykaltaroshlik asarlari esa bevosita me'morchilik kompozitsiyasi bilan bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari agar monumental haykaltaroshlik asarlarida obrazlar ko'tarinki ruhda ishlansa, dekorativ haykaltaroshlik asarlarida

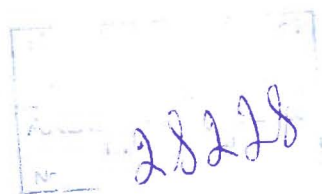

2.

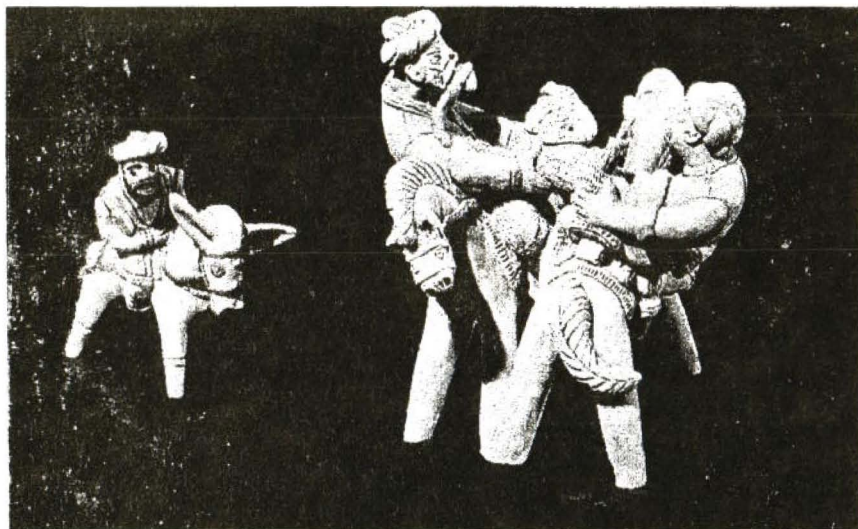
15-rasm. Amir Temur haykali.

15-rasm a. Mirzo Ulug'bek haykali.

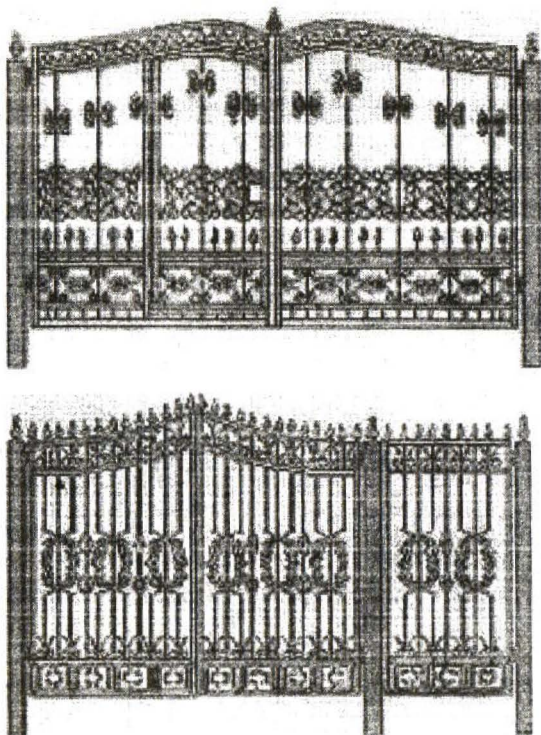
esa obrazlarni bir oz engil yumoristik tarzda talqin etib, bo'rttiriladi 16-rasm.

16-rasm. A. Muxtorov. «Taka urishtirish», «Xo'ja Nasriddin». 1972- yil.

Bunga xalq badiiy ijodiyoti haykalchalarini misol qilish mumkin. Haykaltaroshlikning bu turida turli hayvon va qushlar shakli keng ishlatiladi. Binolarning devorlariga ishlanadigan turli bo'rtma tasvirlar, amaliy san'at buyumlarining yuzasiga ishlangan tasvirlar ham dekorativ haykaltaroshlikka kiradi. Turli favvoralar, panjaralar, darvozalarga ishlangan badiiy bezaklarga ham dekorativ haykaltaroshlik namunalari sifatida qaraladi 17-rasm. Chinnidan yasalgan haykalchalar, loydan ishlangan o'yinchoqlar ham shu haykaltaroshlikning ko'rinishi hisoblanadi 16-rasm.

Dastgoh haykaltaroshligiga o'zida mustaqil mazmunni anglatadigan asarlar kiradi. Bunday asarlar ko'rgazmalarga,

17-rasm. Dekorativ panjaralar namunasi.

intererlarga qo'yish uchun mo'ljallab ishlanadi. Haykaltaroshlikning bu turida vogelik o'zining butun borlig'i bilan aks etadi. Haykaltaroshlik san'atining bu turida inson psixologiyasidagi nozik o'zgarishlar, uning ichki ruhiy kechinmalari, kayfiyati hamda xarakterini ochib berish

imkoniyatiga ega. Dastgoh haykaltaroshligining ko'rinishlaridan biri byustdir. U odam portretini gavdasi bilan aks ettiruvchi dumaloq haykallar gruppasiga kiradi. Haykaltaroshlik san'atining yana bir ko'rinishi-terrakota hisoblanadi. (terrakota-italyancha so'z bo'lib pishirilgan loy ma'nosini bildiradi). Terrakota keng ma'noda loydan

yasalib, xumdonda pishrilgan haykaltaroshlik asarlaridir 18,19-rasmlar.

*18-rasm. Erkak va ayol
haykali. Terrakota. Asr
boshlari. Varahsha.*

Haykaltaroshlik asarlarida insonning faqat tashqi ko'rinishi, tinch turgan holati yoki harakatdagi paytini aks ettirish bilan kifoyalanmay, undagi ichki kechinmalar, his-hayajon va g'amginlik, kelajakka intilish kabi holatlar ham o'z ifodasini topadi. Haykaltarosh asarida insonning tevarak-atrofga bo'lgan munosabati, qalbidagi iztirob ishonarli talqin etiladi. Bunda, albatta, eng avvalo haykaltaroshning o'ta ziyrakligi, tasvirlash qoidalarini puxta egallaganligi odam gavdasi va mimik o'zgarishlari borasida plastik anatomiya sohasidagi yuqori bilimlarga ega bo'lishini taqazo etadi. To'g'ri topilgan harakat, yuzdagi mimik holat haykalni ta'sirli ifodalash uchun zamin yaratadi.

19-rasm. Haykalchalar. Terrakota. Sintszyan. Asr boshlari.

Ikki-uch buyumdan tashkil etilgan natyurmortning relefini ishlash (material: loy, plastilin).

Talabalar natyurmortlarni bajarish bo'yicha zarur bo'lgan asosiy nazariy masalalarini qalamtasvir usullarida o'rganib, amaliy ko'rsatmalar bilan tanishib bo'lganlar, shuning uchun natyurmort

kompozitsiyasi, tematik mazmuni, kompozitsion markaz simmetriya, nisbatlar kabi masalalarda to'xtalib o'tishimiz zarur emas. Faqatgina haykaltaroshlikka oid masalalarini ko'rib chiqamiz. Relif bajarish-haykaltaroshlikka o'qitish umumiy tizimdagi murakkab bosqichdir. Relif ustida ishlash talabdan nafaqat qalamtasvir sohasida, balki perspektiva bo'yicha kerakli tayyorgarlikni talab etadi. Shuningdek, turli hajmga ega shakllarni shartli bo'shliqda tahlil qilish va taqqoslash mahoratini ham talab qiladi.

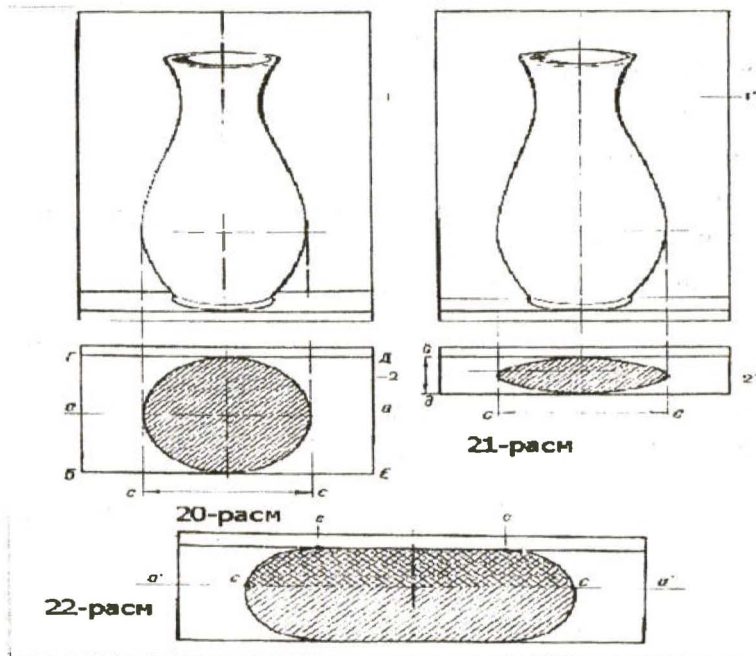
Dumaloq haykaltaroshlikdan farqli ravishda releflar tekislikda tasvirlanadi va devor bilan yaxlitlikni tashkil etib, uni bezatish uchun xizmat qiladi.

Agar qalamtasvirda buyum shaklining hajmi chiziqlar, yorug' soya va tuslar nisbatlari hamda to'g'ri chiziqli perspektiva yordamida yaratilsa, relefli tasvirda esa haykaltaroshlik vositalari va hajmli perspektiva qonunlaridan foydalaniladi.

Relif - umumiy tushuncha bo'lib, hajmiga qarab, barelef (past relif) va goreleflarga (baland relf) bo'linadi. Relifli tasvirning chuqurligini tanlash relifning vazifasi va uning ko'rsatilish joyiga qarab olinadi. Yaqin masofadan kuzatish uchun releflar ancha yuzaroq bajariladi. Relifda hamma predmetlar hajmi asosiy tekislikka parallel ravishda kichrayadi. Bu kichrayishlar o'z o'zidan erkin bo'lavermaydi, balki perespektiv kichrayishlar ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi. Reliflar tuzilishining qonuniyatini predmetning eng keng joyidan kesishish tekisligini o'tkazib predmet proektsiyasi ko'rinishini tasvirlashda yaqqol ko'rish mumkin. Dastlab, biz oddiy bir predmetli natyurmortning relifda qurilish printsipini ko'rib chiqamiz.

20, 21, 22- rasmlarda oddiy bir ko'zachaning old va yuqori tomonidan kurish chizmalari tasvirlangan. Bu erda s, e chizig'i

uning eng keng tomonini bildiradi, a, a – kesishish tekisligi bo'lib, tasvirga parallel ravishda ko'za hajmini teng ikkiga bo'ladi: BGDE esa – buyum tekisligi. 20-rasm.

20-rasm. Ko'zani fazoda joylashishi. 1-fon, 2-buyum tekisligi.

21-rasm. Ko'za relefining sxematik tasviri. 1'-fon, 2'- buyum tekisligi.

22-rasm. Ko'za hajmini perespektiv qisqarishi orqali qurish rejasi.

Natyurmortni relefda tasvirlanganda uning xajmi (chuqurligi) prespektivada kichrayib boradi va ko'zaning aylana hajmi ellips shakliga yaqinlashib boradi 21 - rasm.

B D chuqurligi perspektivadagi tasvir chuqurligini belgilaydi. Relief qurishni yanada chuqurroq tushunib olish uchun ko'za relefi chuqurligini 8 sm. deb olamiz.

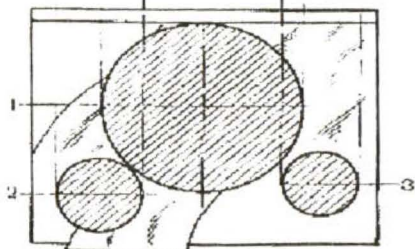
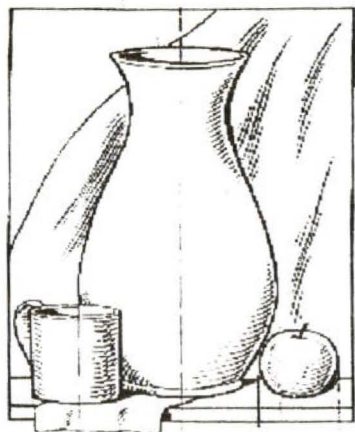
Bunda "oltin kesim" qonunga binoan 8 sm.li kuza hajmi 5:3 nisbatlarda ifoda etiladi. Bu esa (22-rasm) o'rta tekislik a a relief chuqurligini ikki teng bo'lmagan qismga 5:3 nisbatda bo'ladi, 5 qismi – ko'rinib turgan hajmi bo'lsa, 3 qismi – ko'rinmaydi. Lekin u haqiqiy mavjud hajm bo'lib, odam ko'zani chetki hajmi chiziqlarini tekislikning s s nuqtalarida ko'ramiz.

Shu tariqa ko'zachani relefda tasvirlanganda uning (soyasi) tashqi konturini ko'rsatuvchi chiziqlarni tekislikdan 5:3 nisbatdagi proportsiyada chizish kerak. Ko'zacha konturini ko'rinmaydigan qismini tekislikka ichki yo'nalishda s s nuqtalari bo'yicha kesiladi. 23 – rasmda ko'zachaning ko'rinmaydigan qismi katakli qilib shtrixlab ko'rsatilgan.

Endi murakkabroq bo'lgan natyurmort relefi tasvirini ko'rib chiqamiz. Kompozitsiyada ko'zacha yoniga metall idish va olmani qo'yamiz. Bunday natyurmortning tashqi ko'rinishi va haqiqiy joylashishi old va yuqori tomonlarining ko'rinishlari 23-rasmda ko'rsatilgan. Yuqoridan qaraganda 1, 2, 3 raqamlari bilan predmetlarning o'rta tekisliklari belgilangan. Endi natyurmortning haqiqiy hajmlarini relefda bajarsak, u tekis ellipsoid shakli ko'rinishida bo'ladi 25-rasm.

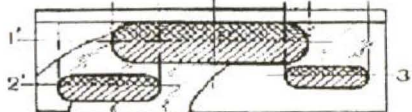
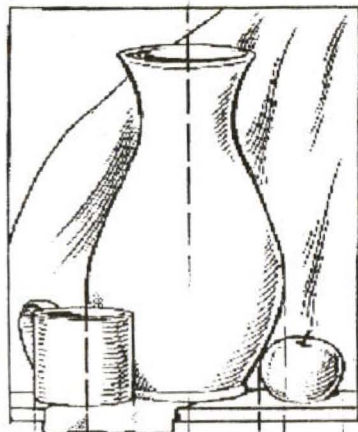
1, 2, 3, raqamlari bilan relief tasvirlangan shaklning o'rta tekisliklari belgilangan. Tarxdan ko'rinib turibdiki, har bir shaklning o'rta tekisligi relief chuqurligini 5:3 nisbatda bo'ladi

Natyutmortdagi turli shakllar relefini tasvirlab ko'rsatganda

23-pacm

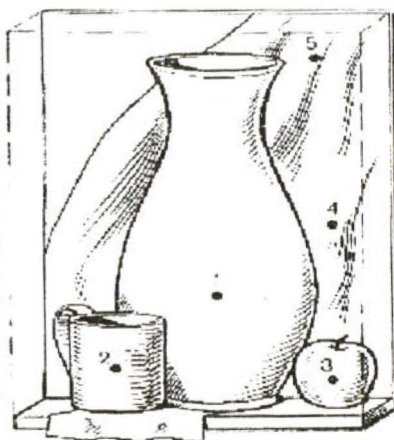
23-rasm. Natyumortning xaqqoniy ko'rinishi va rejasi. 1,2,3 — buyumlarning o'rta chizig'i.

24-pacm

24-rasm. Natyumortning xaqqoniy ko'rinishi va rejasi. 1,2,3' — buyumlarning o'rta chizig'i.

25-rasm. Natyumortning hajmi punktir chiziqlar bilan belgilangan. 1,2,3,4,5 raqamlar bilan — hajm nuqtalari ko'rsatilgan.

25-pacm

ularning naturadagi o'zaro haqiqiy nisbatlaridan kelib chiqish kerak. Bizning misolimizda olmaning o'rta chizig'i ko'zachaning eng keng joyidan aytaylik uch marta kichikdir. Shuning uchun shakllarni tasvirlaganda olma relefi chuqurligini ko'zacha relefi chuqurligidan uch marta kichik olish lozim.

Relefli tasvirlar ishlaganda matematik hisoblar buyicha emas, ishni badiiy sezgi va mantiqqa tayanib ko'z bilan chamalab bajariladi. Natijada natyurmort fazoviy va hajmi ifoda etiladi Kompozitsiyada shakllar tekislikdan turli holatlarda joylashishi (yaqin yoki uzoqroqda, ichkarida bo'lishi qisman bir birini to'sib turishi mumkin.

O'quv natyurmortlarni bajarganda dräpirovkalardan keng foydalanish kerak. Bunda talabalar matolarning turli burmalari nafisligini o'rganib va ularning tasvirlashni urganadilar. Bundan tashqari fonga matolar qo'yish butun kompozitsiyani birlashtiradi, uni jonlantiradi, yanada mazmunli va ifodali qiladi.

Releflarni qurish konuniyatlarini tushunish uchun old tekisligiga e'tibor berish kerak. Relefning butun tasviri go'yoki ko'rinmas paralelepipedda joylashgandek 25-rasm.

U bir tomondan aniq orqa tekislik, fondan tashkil topsa, boshqa tomondan undagi tasvirlarga paralel ravishda oldingi tekislikdan iborat bo'lib, shakllarda bo'rtib turgan eng yuqori nuqtalari mavjud bo'ladi.

Bunday oldinga chiqib, turgan eng baland nuqtalar uchburchak shaklda bo'lib joylashadi va kamida uchta nuqtadan iborat bo'lishi kerak. 25-rasmda bu nuqtalar 1, 2, 3, 4, 5 raqamlari bilan belgilangan. Ular qanchalik ko'p bo'lsa relief shunchalik to'la, yaxlit va xaqqoniy chiqadi.

Relefning hajmlari ustida ishlarkansiz, buyumlarning oldingi tekisligidan orqa tekislikkacha kichrayib borishini курсатишингиз керак. То'g'ри кичрайтириш амалга оширила олинса, рельефнинг силлиқ, нафислиги ва фазовий яхлитлигини сақлаб қолинади ва думалоқ жисм ҳажмдорлиги ҳиссиёти яратилади.

Natyurmort reliefi ustida ishlar ekan ko'pchilik talabalar kompozitsiya va mazmun masalalariga ko'p e'tiborni qaratmaydilar. Agar rangtasvirda bir xil shakllar ranglar jilosi bilan ijobiy hal etilsa, haykaltaroshlikda esa natyurmortga ko'pincha bir xil shakldagi predmetlarni oladilar. Masalan, ikkita dumalok, monoxrom bir xil shakllar zerikarli va mazmunsiz bo'ladi. Shuning uchun natyurmortni turli mavzu, mazmunda tuzish tavsiya etiladi.

Kompozitsiyaga turli shaklga ega predmetlari kiritilishi mumkin. Uch – to'rtta predmet, natyurmort, mavzu va kompozitsiyasini qiziqarli qilish uchun etadi.

Bir mavzuni tanlagandan so'ng, oldin homaki rasmda kompozitsiya eskizini chizib olish kerak. Shundan so'ng o'qituvchi bilan maslahatlashib olib mavzu reliefini yaratishga kirishish mumkin. Natyurmortni eng yaxshisi 30 x 40 sm ulchamdagi taglik (planshet) tekisligida yasagan hamda relief chuqurligini 3-4 sm qilib olgan ma'kul. Agarda asl nusxaga qarab natyurmort yaratilsa ish ancha foydali va mazmunli bo'ladi. Shakli uzunchoq bo'lgan predmetlarni tasvir tekisligiga parallel joylashtirish kerak.

Natyurmort buyumlarini relief qurish printsiplariga asoslangan ko'rinishlari usullar bilan qurish va ularni umumiy tekislikka keltirish kerak. Natyurmortda to'g'ri burchakli va kub shaklidagi predmetlar ishtirok etganda ularni bir oz ichkariga burib, qo'shimcha tekislik va qirralarini ko'rsatish lozim.

Natyurmort reliefining hamma qismlari kichraytirib ko'rsatilishi va belgilangan parallelepiped tekisligida sig'dirilishi kerak 25-rasm.

Natyurmortdagi asosiy, markazda turuvchi buyumni yuzada yaxshilab joylashtirish va perspektivada uning asosini aniq ko'rsatish kerak, toki boshqa buyumlar uni berkitib qo'ymasın. Bu haykaltaroshlikning releflarga arxitektonika tomonidan qo'yadigan talabdir.

Relefni bajarilishida uni turli yoritilishida tekshirib ko'rib tasvirlayotgan predmetlarning aniq shakli va fazoviy hajmi ifoda etilishiga erishish kerak.

Ba'zi talabalar natyurmortning hamma qismlariga ko'rkamlik, nafislik kiritish uchun ranglar ishlatishga harakat qiladilar. Ammo haykaltaroshlikda ranglardan foydalanishda juda ehtiyot bo'lish kerak. Haykaltaroshlik asosan monoxrom san'at turi hisoblanadi. Ba'zan natyurmortning dekorativligini ko'rsatish uchun asosiy fon tekisligini rangli qiladilar, bu esa mazmunga hamda relfni ko'rsatish uchun mos kelishi kerak.

Ishning yakuniy bosqichida buyumlar fakturalari tuzilishini ishlab chiqish, tasvirlanayotgan predmetning materialligini ko'rsatish va ularni badiiy jihatdan jonlantirish muhim rol o'ynaydi. Natyurmortni relefda bajarishda quyidagi ketma-ketlik tartibiga rioya qilish kerak:

Natyurmortning qog'ozga chizilgan eskizini konsultatsiya uchun o'qituvchiga ko'rsatish.

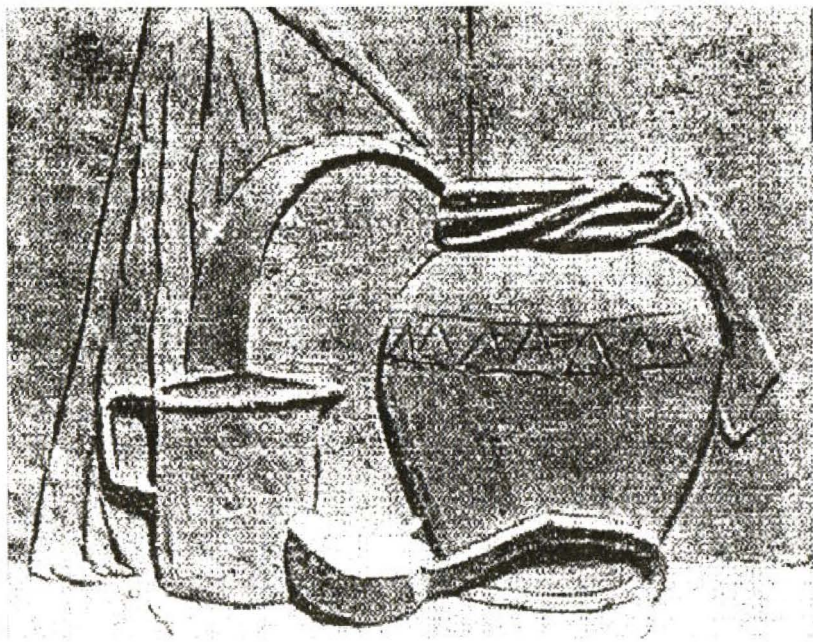
Natyurmortning ma'qullangan kompozitsiya variantini o'qituvchi ko'rsatmalari asosida bajarib, haqiqiy kattalikda qog'ozga ishlash.

Natyurmortning tasviri yakuniy tasdiqlangandan keyin plastilinda relfini bajarish.

Natyurmortni plastilindan yasash jarayonida maslahat uchun o'qituvchiga ko'rsatiladi.

Tayyor ishni baholash uchun ko'rikka taqdim etiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun talabalar uyda ko'plab mustaqil ravishda amaliy ishlar bajarishlari lozim. Shunday ishlardan namuna sifatida 25a-rasmda ko'rsatilgan.

25a- rasm . Natyumort reliefi.

Gips naqsh rozetkasini o'ziga qarab reliefini ishlash.

(material : loy, plastilin).

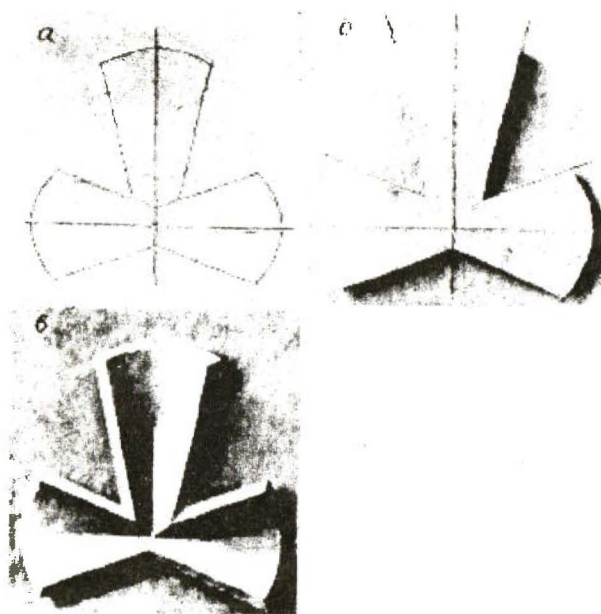
Mashg'ulotning birinchi qismida talabalar odatdagidek gips modellar bilan tanishadilar. Shundan so'ng naqsh namunasi qo'yilmasi tanlab olinadi va uning haqiqiy kattaligi o'lchamida ishlashga o'tiladi. Gips rozetka shunday balandlikda turishi kerakki, ufq chizig'i uning qoq o'rtasidan o'tsin. Sizning bajarayotgan vazifangiz ham ana shu balandlikda bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Vazifani talaba tik turgan holda amalga oshiradi. Dastlabki bosqichda rozetkaning balandligini eniga o'lchash va uning qalinliklari belgilab olishdan iborat bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki gips naqshni bajariladigan zamin loy bilan bir xil qalinlikda to'ldirilib, shundan so'ng uni silliq qilib tekislanadi. Bu

shuning uchun zarurki, chunki notekis fonda naqsh elementlari qanchalik darajada mohirona tasvirlanmasin uning kompozitsion jozibasi ko'rinmay qoladi.

Balandligi eniga mos ravishda bajarilgan fon yuzasiga o'tkir stek yoki pichoqcha uchi bilan naqsh tasviri aniq tushiriladi. Bunda talaba vertikal, gorizonta va diagonal yordamchi chiziqlardan foydalanishi mumkin. Tasvirni zamin-taxtachaga tushirishda shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, naqsh abrisi (konturi) kompozitsion maqbul joylashishi lozim. Ushbu amal bajarilgandan so'ng vazifaning keyingi bosqichiga o'tiladi 26-rasm a.

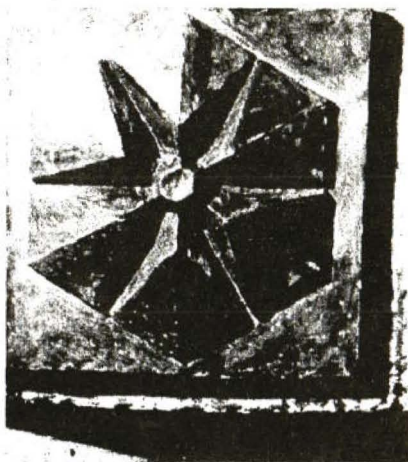
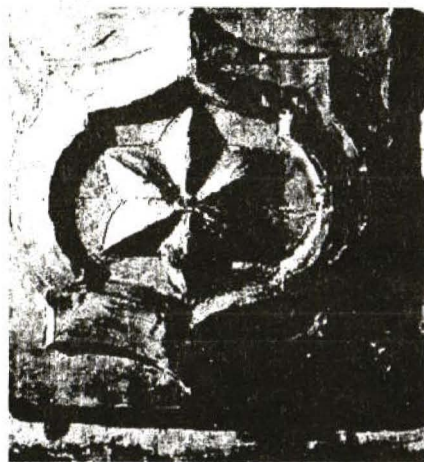
Keyingi bosqichda naqsh abrisi kompozitsion to'g'ri joylashtirilib so'ngra uni yasashga o'tiladi. Birinchi galda naqshning eng yuza qismlari bajarilib shundan so'ng asta-sekin zamindan balandroqdagi bo'laklar ishlanadi. Ta'kidlash joizki, haykaltaroshlikda ham xuddi rangtasvir yoki qalamtasvirdagidek barcha qismlar bir vaqtda bir-biri bilan qiyoslangan (eni, balandligi, qalinligi v.b) holda amalga oshiriladi. Bu esa o'z navbatida relef qismlarining nisbatlarini bir-biriga taqqoslab ish yuritish imkonini beradi. Asosiysi zaminga tushirilgan naqshning chizgisi yo'qolib ketmaydi 26-rasm b.

Naqshning barcha elementlarining umumiy massasi uch o'lchamda (eni, balandligi, chuqurligi) to'g'ri to'ldirilib bo'lingandan va uning nisbatlari aniqlangandan so'ng, shakllarga ishlov berishga o'tiladi 26-rasm v. Eslatib o'tamizki, ko'pgina talabalar naqsh elementlarini ishlash jarayoning dastlabki bosqichiga etarli e'tibor bermaydilar. Agar ushbu bosqich relef ishlash vazifasining asosiy satxdan (fondan) farqini tekshirishi kerak bo'lsa, unda haykaltaroshlik uchun ishlatiladigan maxsus sirkul yordamida ishni tekshirib yon tomondan qarab, o'zining bajargan ishi bilan solishtirishi lozim.

26-rasm.

Ma'lumki haykaltaroshlik dasturida har bir o'quv vazifasi uchun etarli miqdorda auditoriya soatlari ajratilgan bo'lib, talaba undan maksimal darajada unumli foydalanishi lozim. Shuning uchun u mazkur vazifaning bosqichlariga to'liq amal qilgan holda izchizlik qoidasiga rioya qilgan ravishda ish yuritishi maqsadga mofiqdir. Aksariyat hollarda talabalar ishning dastlabki bosqichlardan bir qancha metodik xatoliklarga yo'l qo'yyadilar. Oqibatda ular bir joyda qotib qoladilar. Bu esa ularning o'zlariga

27, 28, 29 —rasmlar. O'zbek milliy xalq amaliy san'ati naqshlari asosida tuzilgan geometrik va islamiy naqsh rozetkalari relefi. Plastilin

bo'lgan ishonch va vaqtni bekorga ketishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun talaba auditoriya bilan bir vaqtning o'zida uyda ham ko'plab amaliy mashqlar bajarishi kerak 27,28,29- rasmlar¹.

Gips naqsh rozetkasini o'ziga qarab relefini ishlash mashqini bajarilib, ko'rikdan o'tkazilgandan so'ng, uning faqatgina

¹ Mazkur gips naqsh rozetkalari ozbek milliy xalq amaliy san'ati namunalari asosida tuzilgan bolib, ular oquv qollarima muallifi tomonidan ilk bor ishlab chiqilgan

naqshli relefigina asta-sekin asosiy zamindan ajratib tekislab olinadi hamda ushbu zaminga boshqa naqsh relefi ishlanishi mumkin. Bu esa talabaning qimmatli vaqtini tejashga imkon beradi.

Gips modelga qarab, odam boshi relefini ishlash

Birinchi topshiriqdan farqli ravishda boshni yasashda talabalar dastlabki niqob va bosh suyagini yasash bo'yicha mashg'ulotlarda olgan bilim va ko'nikmalariga tayanib bajargan bo'lsalar, tekislikda bosh relefini yasash bilan talabalar endi birinchi marta duch kelmoqdalar. Dasturning bu bo'limiga nazariy va amaliy jihatdan ham katta etibor beriladi.

Hajmli haykaltaroshlik va relef-plastika turlari bo'lib ularning asosida ob'ektni uch o'lchovda tasvirlash yotadi. Dumaloq haykal haqiqiy ko'rinishda ularning balandligi, kengligi va chuqurligini haqiqiy o'lchovlarda ko'rsatilishini talab qiladi. Relefdan faqatgina ikkita o'lchov-balandligi va kengligi haqiqiy bo'lib qolaveradi, chuqurlik esa shartli ravishda quriladi va turlicha chegarada olinishi mumkin. Tasvirning chuqurligiga qarab relefini ikki turga ajratiladi: gorelef va barelef. Barelef dumaloq haykalning 1G'3 nisbatlari chuqurligi asosida quriladi, gorelf esa haqiqiy haykalning 2G'3 yoki 3G'4 nisbatdagi chuqurligida quriladi.

Haykal tasvirlari relefdan tomoshabin uchun hajmli ko'rinishi va dumaloq shakli hissini uyg'otishi kerak. Haykaltaroshlik relefi hajmli shaklni chuqur o'rganib chiqish asosida quriladi. Releflar usulida boshni yon tomonidan tasvirlash ancha ko'proq tarqalgan, lekin to'rtidan uch qismiga buriqilgan va anfas ko'rinishlari ham tez tez uchrab turadi.

Odam boshi relefini yasash oldingi qalamtasvir mashg'ulotlardagi boshning hajmini o'rganishda qo'llanilgandek, klassik gips namunalar asosida bajariladi. Bu metodika to'g'ridir, chunki ikki topshiriq ham bir modeldan bajarilsa talabalar materialni yaxshi o'zlashtiradilar. Dumaloq

haykalda o'rganilgan hajmli shaklni ular yanada yaxshi anglagan holda endi uni relefda namoyon etadilar.

Ko'pgina holatlarda relefli tasvirlar arxitektura elementlardan iborat bo'lib, devorlarda joylashtiriladi va u bilan yaxlitlikni tashkil etadi.

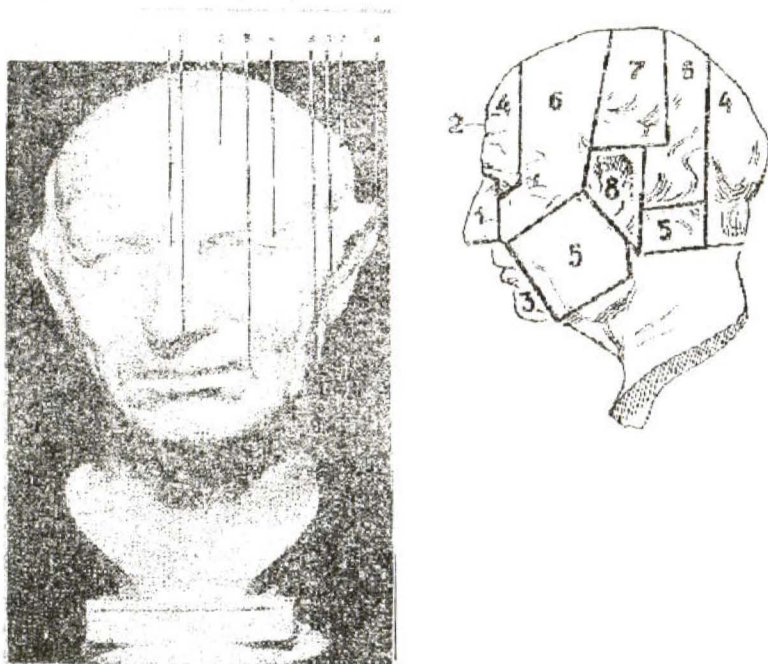
O'quv topshiriqlarida releflar taxtachalarda amalga oshiriladi. Taxtacha talabaning ko'zi balandligidagi haykaltaroshlik dastgohida vertikal holatda qo'yiladi. Gips namunasi ham shunday balandlikda qo'yiladi. Boshning tuzilishini aniq kuzatish maqsadida ikki talabaga bitta model beriladi. Talaba modeldan 1,5-2,0 metr masofada turadi.

Bosh relefini qurish o'quv ishlari asosiy zamin tekislikdan boshlanadi. Taxtagacha 3-4 sm qalinlikda loy qatlami berib chiqiladi, va uni tekislab olinadi. Bunday tekislab olingan yuzaga stek yoki pichoqqa uchi bilan bosh va bo'yinning ko'rinishi engil qilib chizib olinadi. Tasvirni taxtachasining yuqori tomoniga yaqinroq joylashtiriladi, yuz tomonida va bosh orqasidagidan ko'proq masofa oraliq olinadi. Shuningdek boshning umumiy hajmi taxtachaning yuzini iloji boricha to'ldirib turishi kerak. Keyingi bosqichda boshning yuz qismi abrasi aniq qilib chizib olinadi. Unda boshning asosiy nisbatlari, model xarakterini aniqligiga va to'la o'xshashligiga erishish kerak. Relif bosh hajmlarini chuqurlikda perespektiv qisqarish printsipi bo'yicha quriladi.

Tadqiqotlardan ma'lumki, hajmlarning chuqurlikka qisqarib borishi prespektiva qonunlarining asosi bo'lgan -"oltin kesim" nisbatlari qonuni bo'yicha amalga oshirilishi kerak. "Oltin kesim" qonuni quyidagi nisbatlarda: 3:5, 5:8, 8:13 va hokazolarda belgilanadi.

Boshni yon tomonidan relefini tasvirlash vazifasini bajarishda eng avval boshning o'rta holatini aniqlab olish kerak. Agar dumaloq haykaltaroshlikda o'rta chiziqli shaklni teng ikki qismga ajratsa (30-rasm) profil relif tasvirda o'rta chiziqli asosiy tekislikka yaqinroq bo'ladi va relif hajmini 3:5 nisbatida ajratadi (31-rasm).

burchaklari, 6-yanog suyaklari o'rtasi, 7-tepa suyaklari orasi, 8-quloqlar o'rtasidagi masofa 32 a,b-rasmlar.

Boshni yon tomonidan qaraganda bu hajmlar go'yoki zinapoya kabi turli chuqurlik va do'ngliklardan iborat bo'lib, biz tomonga chiqib kelayotganga o'xshashini ko'rish mumkin. Bu esa boshning anatomik tuzilishi va konstruksiyalaridir.

Vazifani yaxshi tayyorlangan, qo'l bilan yumshatilgan, toza loy bilan amalga oshirish kerak. Ishni o'ylab, ma'lum tartibda, olib borish va loyni bekordan bekorga surtavermaslik, ortiqcha shakllar paydo qilmay olib borish kerak.

Loydan yasashni uzoq ko'rinishdan boshlanadi. Eng avval burun kattaligi yasaladi. Ikkinchi planda asosiy tekislikka perpendikulyar qilib peshona do'ngliklari joylashishi bajariladi.

Keyingi bosqichda ko'z kosasi chuqurligi shakllantiriladi. Taxminan ana shu balandlikda yuqori va psatki jag'lar birlashgan qismi joylashadi. So'ngra chakka suyaklari, pastki jag'ning ifodasi, yanoqlar, chakka suyaklari quloqlar yasab boriladi. Shakl bo'laklarining nisbatlari boshning anatomik tuzilishdan kelib chiqib, uning haqiqiy asl ko'rinishiga teng qilib olinadi. Relief ishlashda bir ko'rinish ikkinchisiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Bunday ketma-ketlikda ishni qismlarga ajratib bajarish bo'laklarni alohida qurish degani emas. Tasviriy san'atning klassik ish uslublari-umumiyydan xususiyyga va xususiyydan yana umumiyyga - qoidasi haykaltaroshlikning bosh relefini bajarishning ham doimiy sharti bo'lib qolaveradi. Vazifani bajarishda ko'zni shunday o'rgatish kerakki, bir vaqtning o'zida ham umumiyni, ham xususiyni ko'ra olib, ularni bir biriga bog'lash kerak.

Relief perespektiva qonunlari asosida, boshning o'rta tekisligini hisobga olgan holda ketma-ketlik tartib bilan yasaladi.

Ba'zi bir o'lchovlar va nisbatlarni aniqlash uchun sirkul ishlatish mumkin, lekin hamma vaqt ham undan foydalanaverish mumkin emas. Ko'zning, sezish qobiliyatini rivojlantirish va ularga ko'proq ishonish kerak. Bu borada o'rta asr rassomi va tasviriy san'at sohasidagi nazariyotchisi I.Sandrat shunday degan edi: «Shuni doim yodda tutish lozimki, keragidan ortiq o'lchab tasvirlash rassomga foydadan ko'ra ko'proq zarar keltirishi mumkin. Ko'z bilan chamalab chizish va shu asosda ko'plab mashqlar bajarishi uning muvaffaqiyatini belgilaydi.»²

Boshning yon tomonidan relefini bajarganda har doim uni haqiqiy namunaning oldidan, yonidan, pastidan qarab solishtirib borish kerak.

Boshni turli yorug'liklarda yasash kerak. Buning uchun dastgohni turli holatlarga burib yorug'lik tushish yo'nalishini o'zgartirish *мүмкін*.

² Мастера искусств об искусстве 1.1 М -Л 1937,с -390.

Бу эса хатоларни о'з вақтида аниқлашга ва уларни тузатишга ёрдам беради.

Talabalar ishlarini ko'rib tahlil qilib chiqish natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'pincha ular bir xil xatolarga yo'l qo'yadilar. Ba'zan talaba ishga berilib ketib yon tomonidan ishlayotgani esidan chiqib boshqa holatdan modelga qaray boshlaydi va shunda ba'zi tasvirlar to'rtidan uch qismli talqin oladi.

Relefni yon tomondan kuzatib tekshirganda ko'pincha burun ko'z kosasi tashqi aylanasi kengroq, og'iz esa burundan kichikligi aniqlanadi, quloqning eshitish teshiklari haddan tashqari chuqur, uning chanog'i esa haqiqiy hajmda tasvirlanadi.

Yon tomondan tasvirlashdan farqli ravishda to'rtidan uch holatda boshni tasvirlashda bosh tekisligi asosiy tekislikka parallel emas, balki unga nisbatan biroz burchak ostida bo'ladi.

Bosh relefini to'rtidan uch qism holatda bajarish bosqichlari ketma-ketligi tartibini ko'rib chiqamiz 33- rasm a,b,c,d .

Loy yopishtirib chiqilgan fon tekisligida bosh surati chizib olingandan keyin, uning old tomoni peshona-yuz tomonini va boshining yon tomonini ajratib turuvchi chegarani aniqlab olish kerak 33-rasm a. U chekka qismidan o'tib borib, ko'z kosasi tashqi qirrasiga o'tadi va yanoq chetidan, yuqori jag' suyagining uchi hamda dahan do'ngligiga tushadi. Shundan keyin relief chuqurligi va boshning yuz va orqa tomonini chegara chizig'idan kelib chiqib reliefni qurishga kirishish mumkin. Boshning yuz tomonida ko'zlar joylashadigan tekislikni aniqlab chiqamiz va reliefning o'rta tekisligiga mos keluvchi, chuqurlikni 3:5 nisbatga bo'luvchi simmetriya o'rta chiziqni o'tkazamiz.

Relief bajarish keyingi bosqichlari 33-b,c,d rasmda ko'rsatilgan. Bunda o'rta chiziqda burun piramidasi, og'iz, dahan quriladi, ko'z kosasi ko'rsatiladi, yanoq suyaklari, pastki jag' yasaladi. Shundan keyin relief chuqurligi hajmi perespektiv qisqarishini hisobga olingan xolda ish davom ettirilib, ishlab chiqishga kirishiladi. To'rtidan uch ko'rinishda relief

ishlarida bosh shaklini asosiy tekislikka parallel qilib foydalanmaslikka harakat qilish kerak, chunki bu relef ko'rinishini buzadi. Aytib o'tilgan ketma-ketlik tartibida ish olib borish har qanday chuqurlikdagi relefni bajarish imkonini yaratadi (eng past barelefdan tortib, to baland gorelefgacha). Ammo shuni esda saqlash kerakki, relef chuqurligi ortib borgan sari o'rta tekislik asosiy fon tekisligidan uzoqlashib boradi.

Shu sababli esa o'rta tekislik bilan asosiy fon tekisligi orasida joylashgan bosh hajmini konstruktiv ishlab chiqish zarurligi ko'proq bo'ladi. Bu shuning uchun kerakki, relefni tomoshabin yon tomonidan ham kuzatishi mumkin.

a

b

c

d

33- a,b,c,d rasmlar.

Gips modellardan odam boshini ishlash

Haykaltaroshlik bo'yicha asosiy mavzu - odam bosh haykalini yasash mavzusi bir vaqtning o'zida qalamtasvir kursida ham o'rganiladi, bu esa o'quv jarayonini samarali bo'lishi yordam beradi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki inson boshi haykalini yasash rasm chizishda katta yordam beradi, chunki haykaltaroshlikda talabalar hajmli shakllar qurish tartiblarini kuzatishlari osonroq. Bu jarayonda, ular boshning konstruktiv xususiyatlari va plastik tuzilishlarini tushunib oladilar. Shuni aytib o'tish kerak odam boshi haykalini ifoda etish tasviriy san'atning hamma turlarida ham o'quv dasturining eng qiyin bo'limidir.

Odam boshini haykaltaroshlikda o'rganish tayyor namunalardan nusxa olishdan boshlanadi. Eng ko'p tarqalgan namuna qadimgi Yunon va Rim portret san'ati modellari hisoblanadi. Nusxa olish qisqa vaqtda nafaqat haykal ishlash texnologiyasini o'zlashtirish, balki haykaltaroshlik san'atini tushunib olishga imkon beradi.

Mashg'ulotlar davomida talabalar gips model atrofida bir biriga xalaqit bermaydigan va yaxshi ko'rinadigan masofada joylashishlari kerak.

Talabalar topshiriq bajarish tartibini yaxshi o'zlashtirib olsalar, keyinchalik tirik modelni ishlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Birinchi topshiriq boshni bo'yin bilan old tomonidan ko'rinishni yasash 32a-rasm.

Boshning o'lchami xaqiqiy kattaligida olinadi. Model xarakterini etkazib berishga eng avval to'g'ri olingan nisbatlar bilan erishiladi. Dastlab, bosh umumiy ko'rinishida yaxlit yasaladi. Ishni zarur o'lchamlar sinchini qurishdan boshlanadi. Sinch ustuni atrofida loydan bo'yin aylanisini yasaladi, uning ustida esa bosh shaklining tuxumsimon ko'rinishi quriladi. Boshning konstruksiyasini hisobga olib bo'yin, yuz

qismi va orqa miya asosiy kattaliklari nisbatlari aniqlab olinadi. Ishni kesish usulida tashkil etish kerak, ya'ni asosiy konstruktiv ko'rinishlarni aniqlash va model xarakteri va nisbatlarini hisobga olib ularni fazoda simmetrik joylashtirishdan iborat. Shundan keyin yuz burchagi aniqlanadi, ya'ni qoshlar usti yoylari burunning yuqori nuqtasiga o'tkazilgan to'g'ri chiziq va shu nuqtadan quloq past uchidan o'tkazilgan gorizontalar chiziqlar tashkil etgan burchak. Yuz burchagi, kalla suyagi va yuz qismining o'zaro holatlarini aniqlaydi. Yuz qismi oldinga chiqqan, ichkariga kirgan, yoki bir chiziqda yotgan bo'lishi mumkin, shunga qarab, insonning turli xil xarakterli o'tkir, o'tmas va to'g'ri yuz burchaklarni bilish mumkin.

Ish davomida yuzning qismlari va kalla suyagi shaklini aniq bilib olish zarur. Shundagina ko'z, burun, og'iz, quloq va ularning o'zaro joylashishlari hamda nisbat namunalarining xarakteri haqida yaqqol tasavvurga ega bulish mumkin. Bosh qismlari konstruktiv o'zaro bog'liqliklari asosida, yaxlit bir hajm xarakterini saqlab qurish kerak buladi. Ishni bajarishda doimo boshning o'rtasidan kesib utuvchi simmetrik chiziqni kuzatib borish kerak.

Bundan tashqari ishni boshlashda frontal o'q chizig'ini ham aniqlab olish lozim. Bu chiziqda quloq chuqurliklari, teshigi, belgilanadi, pastki jag' uchlari birlashadi.

ODAM BOSHI ETYUDINI ISHLASH

Haykaltaroshlik bo'yicha o'quv mashg'ulotlari dasturida odam boshi etyudini bajarish ko'zda tutilgan. Bunga qadar 1-va 2-kurs talabalari boshning gips namunalarini, plastik anatomiya kursi bo'yicha esa-boshning kalla suyagi va muskullarini yasaganlar.

Gipsli namunalarida nusxa yaratishda talabalar boshning tayyor, harakatsiz shakllarini ko'rib ishlaganlar. Klassik haykallar juda ko'p ijodiy materiallarga boy bulib, bu namunalardan nusxa olishda talabalar

nafaqat amaliy ko'nikmalar o'zlashtiradilar, balki inson boshini fazoviy hajmini tasvirlash qonuniyatlari bilan ham tanishib boradilar. Ammo nusxa olish ko'proq darajada mexanik xususiyatda bo'ladi. Ishga qiziqib berilganda talabalar pedagog rahbarligida deyarli bir xil natijalarga erishadilar. Odam tirik boshining nusxasini naturaga karab, yaratish-o'quv jarayonining ancha qiyin bosqichidir. Tirik modeldan etyud yasash to'laligicha ijodiy jarayon hisoblanadi.

Ko'p jihatdan bunda talabaning individualligi, konstruksiya va haykaltaroshlik tilining o'ziga xosligini anglab etishi bilan aniqlanadi.

Tirik model ustida ishlash ijodiy jarayon ekanligini bir modeldan bir necha haykaltarosh-mutahassislarning bajargan asarlari yaqqol ko'rsatib beradi, ular bir - biridan umuman farq qiladi.

Har bir etyudda rassomning o'z individualligi, shaklni ko'rish va tushunishi, konstruksiyani qay darajada tuzishi ko'rinib turadi. O'xshashliklari masalasini har biri o'zicha hal qiladi: bir rassom o'xshashlikni tashqi ko'rinishini berilib ko'rsatishga harakat qilsa, boshqalari uning psixologik holatini chuqurroq aks ettiradilar, uchinchilari esa modelning konstruktiv xarakteristikalariga e'tiborni qaratadilar.

Bir ijodkor keng, umumiy tasvirlashga harakat qilsa, boshqasi badiiy mazmunga erishish uchun shaklni baatafsil ishlab chiqish va noziklik nafislikka erishishga harakat qiladi. Ammo ularning hammasi ham yaxshi natijalarga erishadilar. Har bir ijodkor o'zining uslubi va anglashi bilan ajralib turadi.

Birinchi bor bosh etyudini yasashga kirishgan talaba ko'plab qiyinchiliklarga duch keladi.

Tirik model harakattlanishidan tashqari emotsional va psixologik qiyinchiliklar ham tug'diradi. Inson fe'li, yuz ifodasi, tirik shaklning ta'siri shunchalik kuchliki, talaba ularga berilib ketib o'xshatishga harakat qiladi, shu bilan birga boshning tuzilishi, anatomiyasi nisbatlari haqida esidan chiqarib qo'yadi.

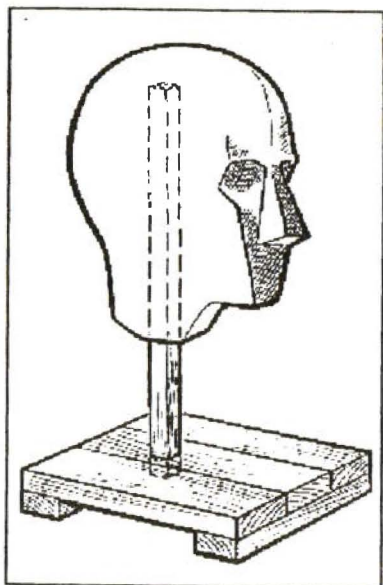
Bosh etyudi haykalini yaratish gips namunasidan bajarilsa ham, tirik odam boshiga qarab yasalsa ham ish tartibi bir xil qoladi.

Badiiy-grafika fakulteti talabalariga yuklanadigan vazifa va dastur talablariga binoan tirik odam bosh xaykali etyudini yaratish jarayonining ba'zi bir tomonlarini ko'rib chiqamiz.

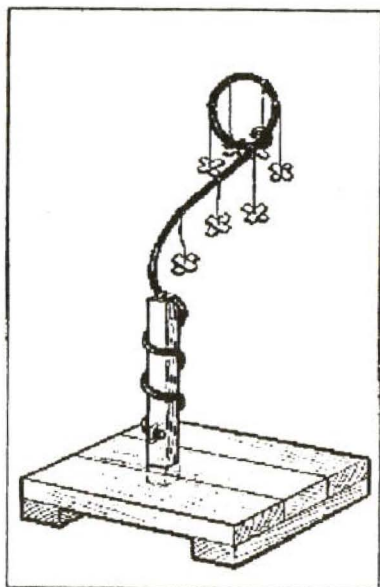
Ish asos yasashdan boshlanadi. Etyudning kattaligi va kompozitsiyasiga qarab asoslar turlicha bo'ladi. 34, 35-rasmda boshni bo'yin bilan va elka kengligi bilan yasash uchun karkaslar ko'rsatilgan. Karkas balandlikdagi metall tayoqcha bo'lib, uning uchiga simlarda loyni ushlab qolish uchun yog'och bulakchalari «Q» shaklda mahkamlangan.

Byustlarni yasashda elka kengligi uchun qo'shimcha tayoq mahkamlanadi. Ba'zan karkas yog'ochdan ham bulishi mumkin..

Xuddi rangtasvir, kalamtasvir mashg'ulotlari kabi 16-18 kishidan iborat talabalar guruhiga ikkita model, taklif etiladi. Namuna sifatida yoshi kattaroq, yuzi aniq ifodali va kalla suyagi tuzilishi yaqqol ko'ringan bo'lsin. Har bir talaba namunani yaqqol ko'ra olishi uchun kerakli masofada to'g'ri joylashib olishlari kerak.

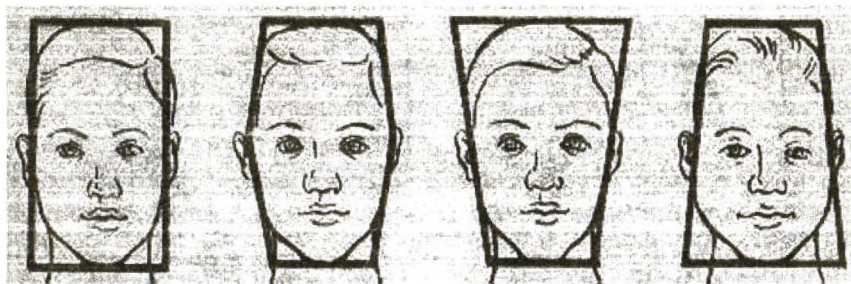
34-rasm.

35-rasm.

O'quv dasturiga ajratilgan vakt davomida talabalar ikkitadan etyud yasashi kerak: asosiy etyud 12 soat davomida va boshqa modeldan qisqa vaqtisini 4 soatda bajaradilar. Turli modellardan etyud yaratish alohida odamlar tuzilish shakllari va xarakterini chuqurroq o'rganib olishga yordam beradi. Vazifani osonlashtirish uchun haykalni haqiqiy kattalikda, to'g'ri qaragan vaziyatda yasash tavsiya etiladi.

Ishni boshlashdan avval hamma narsani tayyorlab olish, ish sharoitini yaratish kerak. Ko'pincha talabalar karkasga loyni tartibsiz, to'g'ri kelgancha yopishtirib tashlaydilarki, shundan so'ng karkasni ham, modelni ham ilg'ab bo'lmaydi. Bu noto'g'ri, loyni qo'lga olishdan oldin naturaning xarakteri haqida aniq tasavvurga

36-rasm

ega bo'lish, uni diqqat bilan o'rganib chiqish, turlicha yorug'likda har tomondan kuzatish kerak. Boshning turini aniqlab olish zarur. Old tomondan qaraganda boshning to'rtta asosiy shakli bo'ladi 36-rasm.

To'g'ri to'rtburchak shaklida, chakka, yuqori va pastki jag'lar chekka nuqtalari aytaylik bir vertikal, to'g'ri chiziqda joylashgan. Qiyshiq to'rtburchak shaklida.

Uchi pastga yo'nalgan konussimon.

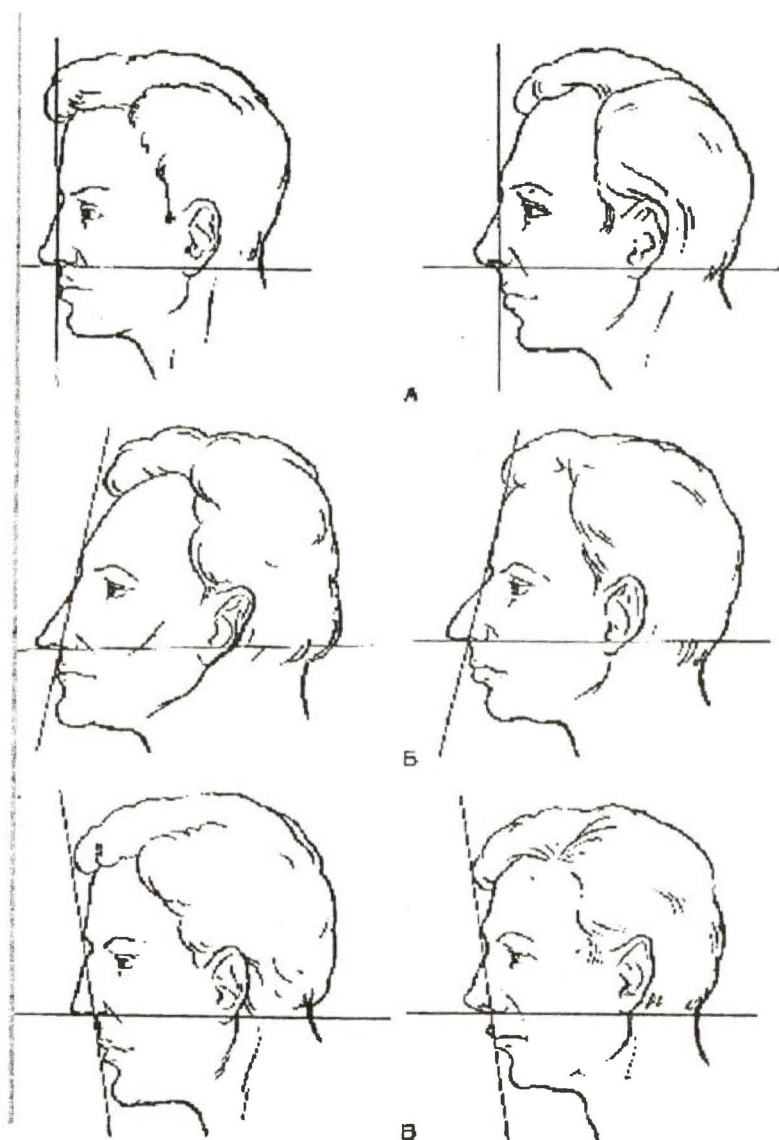
Uchi yuqoriga yo'nalgan konussimon.

Shundan so'ng yuzning burchagi aniqlanadi. Uni ikki kesishuvchi tekislik bilan olinadi: biri qoshi ustidan do'nglik va burunning jag' bilan birlashgan nuqtaalaridan to'g'ri chiziq o'tqazib, ikkinchisi esa-burunning pastki nuqtasi va quloq uchidan o'tqaziladi.

Shuningdek uning burchagi bosh miya va yuz qismlari o'zaro joylashishlari bilan aniqlanadi. Yuz qismi ichkariga kirgan, tashqariga turtib chiqqan bo'lishi mumkin. Yuzning burchagi to'g'ri, o'tkir va o'tmas bo'lishi mumkin 37-rasm.

Namunani boshqa tomondan ham o'rganib chiqish kerak. Aynan ana shu individga xosliklarni ko'rib olish, boshning alohida qismlari ichki nisbatlarini aniqlab olish kerak. (yoshi, soch tuzilishi va boshq.)

Modelni o'rganish uchun bir mashg'ulot o'tib ketishi mumkin. Bu vaqttni bekorga ketgan deb hisoblash kerak emas: faqatgina jiddiy o'ylab va anglab etib boshlangan ishgina yaxshi natija beradi.

37-rasm. Yuz burchaklari (a-to'g'ri, b-o'tkir, v- t o'mtoq).

Modelni o'rganish uchun bir mashg'ulot o'tib ketishi mumkin. Bu vaqtni bekorga ketgan deb hisoblash kerak emas: faqatgina jiddiy o'ylab va anglab etib boshlangan ishgina yaxshi natija beradi.

Boshni bo'yin bilan yasashda ish plintdan boshlanadi. U har qanday haykal uchun asos, uning tagi hisoblanadi. Boshni haqiqiy kattaligida yasash uchun plintni 15x15 sm va 2-3 sm qalinlikda olish mumkin.

Karkasning ustuni atrofiga bo'yin qalinligida loy yopishtirib chiqiladi. Bunda ustun o'rtada turishi kerak va keyingi ishlarni bajarayotganda tashqariga chiqib qolmasligi kerak. Loy qatlami ustun ichki qismini kamida ikki santimetr qoplab turishi lozim. Bo'yinning loyli asosida tuxumsimon shaklda bosh yasali, uning yuzi va orqa tomonlari shakllantiriladi. Yuz tomoni plintning old tomon tekisligiga to'g'ri olinadi. Bu bosqich boshning umumiy hajmini yaratish bosqichidir.

Tajribali haykaltaroshlar haqiqiy kattalikdagi portret ustida ishlaganlarida havo va fazoni ham hisobga olib uni bir oz kattaroq yasaydilar, ya'ni asl kattaligidan 1,25 miqdorda. Shunda uni 3-4 metr masofadan kuzatganda haykal asl kattaligida yasalgandek taassurot uyg'otadi.

Boshni yasash boshlanganda bo'yin uzunligi yuz uzunligi bilan bir xilda bo'ladi, ya'ni dahandan burun boshlanish yuqori nuqtasigacha masofa olinib bu butun boshning balandligi yarmini tashkil etadi.

Ishning keyingi bosqichi- boshning taxminiy geometrik shaklini yaratishdir, ya'ni asosiy ko'rinishlari va nisbatlarini. Shuningdek model xususiyatlarini ko'rsatuvchi boshning taxminiy shakli 4da yasaladi. Bu bosqichni shaklning ko'rinishini hosil qilish deb atash mumkin. Vazifani talaba qanchalik yaxshi bajara olsa, ishning haqqoniy chiqishiga asos solingan bo'ladi. Shaklni hosil qilishda talabadan boshning tuzilishini hisobga olishganini taqazo etadi. Bu bosqichning qiyin tomoni shundan iboratki, ilgari o'rganilgan yuzning o'n to'rt ko'rinishi bilan boshni kesib ko'rsatilishi bo'limlari bilimlariga tayanib talabaning ish yuritishidir. Turli modellarda faqatgina ko'rinishlar shakllarigina o'zgaradi, lekin ularning

chegaralari va soni o'zgarmaydi. Ko'rinishlar «haqqoniy» bo'lishi kerak, ya'ni ma'lum nisbatlarda va o'zaro bog'liqlikda. Masalan, peshona o'rtasi ko'rinishini olib qaraymiz. Peshona do'ngligi keng joylashgan odamda u keng bo'ladi. Chuqur kirib boruvchi ko'z ko'rinishlari ko'zning chuqur joylashganini bildiradi, kerakli ko'rinishlardan bo'lgan burun balandligi va kengligini, yonoq suyaklari chuqurligi aniqlab olinadi.

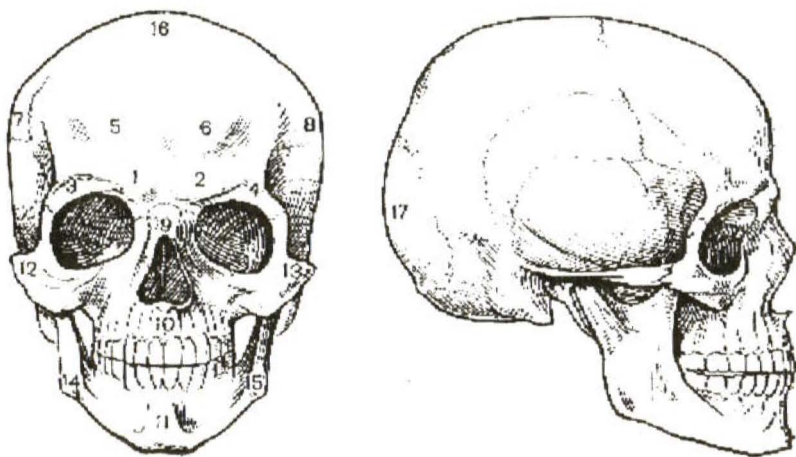
Ishlarni ilgari aniqlab olingan bosh qismlarining konstruktiv bog'liqliklari asosida, turi xususiyatlariga, yuz burchagi quloqlar joylashishiga qarab olib boriladi. Jag' aylanasi xususiyatini e'tiborga olib ish davom ettiriladi. Soch tuzilishi ham sxematik yasaladi.

Fazoviy-hajmli ko'rinishini yaratayotib boshning alohida qismlari, nisbatlarini ham esda tutish kerak. Haykaltaroshlikda hajm va og'irlik, nisbatlar asosiy tushunchalardir, ular bir-birini to'ldirib boradi va haykaltaroshga plastik tuzilishi va boshning arxitektonikasiga chuqurroq kirib borishga yordam beradi. Modelning o'ziga xoslik xususiyatlarini saqlab qolishga eng avval ushbu namunaga hos bo'lgan boshning to'g'ri olingan nisbatlari va nisbatlari bilan erishiladi. To'g'ri ishlangan ko'rinishlar va hajmlarning o'zidayoq o'xshashlik belgilari bilan modelning plastik xarakteristikalari paydo bo'ladi. Bizga ma'lumki, uzoq masofadan yuzini yaxshi ajratib ko'ra olmay turib ham umumiy ko'rinishddan bizga ma'lum odamni tanib olamiz. Haykal ishlashda ham to'g'ri topilgan bo'laklar asosida modelning inson boshini yasash ishlari tartibi loyni natija, maqsadsiz bir eridan ikkinchi joyga yopishtiraverish, uning tuzilishini hadeb o'zgartiravermay talabdan fikrlab ishlashni talab etadi. Bu esa keyingi murakkaroq ishlarni bajarishda yordam beradi, vaqtni tejaydi.

Boshning geometrik ko'rinishini ko'rib bo'lgach keyingi bosqichga: plastik anatomiyaga asoslangan holda bosh suyagini aniqlashga o'tish mumkin.

Inson boshinini umumiy shaklini kuzatib biz unda suyak tuzilishi va yupqa qoplamini ko'ramiz. Yuzning yumshoq qoplamida yoshi o'tishi bilan turli o'zgarishlar bo'ladi, boshning kalla qismi esa, o'z ko'rinishini bir oz o'zgartirsa ham bosh shaklini tashkil etuvchi asos, qattiq konstruksiyaligicha qoladi. Boshning suyak asosi muskullar va teri-yog' qoplamini qalinligiga qarab turli qismlarida har-hil darajada ko'rinib, sezilib turadi.

38-rasmda boshning yuz qismi suyaklarining chiqib turgan do'ng joylar sxemasi ko'rsatilgan. Bosh suyagining hamma qismlari asosan juft va ularni iloji boricha bir vaqtda yasash kerak. Shuningdek ularni boshning o'rta chizig'i, simmetrik o'qini saqlash kerak.

38-rasm. Bosh suyagidagi bo'rtib turgan nuqtalar.

Kesib ishlash usuli bilan boshning asosiy ko'rinishi shaklini ko'rib olib, keyin kalla suyagi tuzilishi va xarakterini aniqlab bo'lib boshning yumshoq qoplamlarini yasashga o'tish mumkin. Shu erda aytib o'tish kerakki bosh namunasining suyak asosi teri qoplamlarini hisobga olib modellashtirish amalga oshirilib bo'lingan.

Keyingi ishlarning qiyinchiligi shundan iboratki, yuzning mimika va boshqa ifoda etish muskullari juda ham ko'p harakatchanligi sababli insonning psixologik holatiga qarab boshning yumshoq qoplami har daqiqa sayin o'zgarib turadi.

Ko'pgina yuzlarning simmetriyasi buziladi, lekin simmetriya ham unchalik ko'p bo'lmaydi va boshni qurish unga ko'pam bog'liq bo'lmaydi. Boshning hajmini juft bo'lgan do'nglik va ichkariga cho'kkan yuzaliklar tashkil etib ularni haykalda ko'rsatib berish muximdir.

O'quv etyudining ijodiydan farqli tomoni shundaki, bunda namunaning psixologik xususiyatlarini ochib berish maqsad qilib olinmaydi. Bu etuk mutaxassisning vazifasi. Talabalardan boshning umumiy ko'rinishi, ortiqcha mayda detallarsiz ko'rinishda yasash talab etiladi. Ammo bu vazifani soddalashtirish deganini anglatmaydi. Umumlashtirish katta konstruktiv shakllarni, ularni bir-biriga bog'lab ishlashni ko'zda tutadi. Bunda uning bo'laklarini ko'rsatishga harakat qilish shart emas.

Inson boshi individual farq qilishiga qaramay umumiy anatomik tuzilishga ega. Boshning anatomiyasini talabalar 2-kursda batafsil o'rganganlar. Bu anatomik bilimlarini talabalar endi bosh etyudini qurishda qo'llashlari kerak. Ishni bir vaqtda ikki yo'nalishda olib borishga to'g'ri keladi: bir tomondan boshning butun tuzilishini yaxlitligi fazoviy hajmini va uning plastik tuzilishini aniqlab borish, ikkinchi tomondan- anatomik bilimlar asosida modelning ichiga chuqur kirib, shaklni plastik va funktsional mazmun bilan to'ldirish, muskullar va teri yog' qoplamini aniqlab borish. Bu ikki vazifa bir-biriga bog'lanadi va namunadan to'g'ri ish olib borish hamda anglab etishga bu katta yordam beradi.

Bosh suyagini qay bir darajada qoplab turgan va uni shaklini takrorlovchi teri-mimika muskullari bilan bir qatorda jag' va chakka muskullarini aloxida aytib o'tish zarur. Ular yuzning plastikasiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek yuzning individualligi ko'z, burun, lablar,

bo'yin shakllari bilan ham belgilanadi, ular boshning badiiy-anatomik elementlariga taalluqlidir.

Bosh etyudi namunasini qurishda uning bo'laklarini alohida emas yaxlit qismlar sifatida tasvirlashga to'g'ri keladi. Bu elementlar hamma odamlarda ham bir xil anatomik tuzilishda bo'lsa ham, ammo ularning shakli har xil bo'ladi, shuning uchun ularni haykalda batafsil ko'rsatishga to'g'ri keladi. Ular quyidagilardan iborat:

Burun yuzning eng ifodali qismidir. Uning shakli hamma odamda turlicha.

U uchburchak piramidadan tashkil topib, uning pastki qismini burun qanotlari va kataklari tashkil etadi, yuqori qismi esa burun-peshona chuqurligi bilan to'g'ri keladi.

Burun shakli suyak asosi yuqori qismi, pastda esa-bir gurux burun kemirchaklari bilan belgilanadi.

Burun shaklining to'g'ridan va yonidan nisbatlari va asosiy ko'rinishlarini aniqlab olingandan keyin, yuzning o'rta chizig'idan boshni pastdan kuzatib burunning pastki uch qismi shakli tasvirlanadi. Bu esa burun qanolarini burun kataklari shakli va ko'rinishini to'g'ri aniqlash imkonini beradi. Bu ko'rinishlar burunning xususiyatlarini ko'rsatib berishi kerak. (qirra burun, puchuq burun va shu kabilar)

Birinchi bosqichda burunning kataklarini to'la ko'rsatish kerak emas. Ko'pincha talabalar boshni umumiy ko'rinishda bajargan bo'lib, burunni esa oxirga etkazib bo'ladilar. Bu esa metodik jihatdan noto'g'ri.

Boshni yon tomonidan kuzatilganda burunning yuqori jag'dan chiqib turishi kattaligiga va qanotlariga hamda bu kattaliklarning bir biriga nisbatlariga etiborni qaratish kerak.

Yon tomondan qaraganda burunning xususiyatlari ham yaxshi ko'rinadi, (burun, peshona chuqurligi). Erkaklarda u ancha aniqroq bo'ladi, ayollarda ko'pincha tekisroq bo'ladi. Burunning uchi ham turlicha bo'ladi, shuning uchun aylana radiusini aniqlash kerak bo'ladi.

Burunning tuzilishini yanada aniqlab borib, uning shakllarini ifoda etish uchun turli vositalar izlash kerak: u aniq, qirralari bilan tasvirlanadi, to'qima bo'g'in qatlamlari esa-ancha tekis va yumshoq. Burunni yasashda boshqa anatomik plastik ko'rinishlarni, ularni modellari o'ziga xosligini ifoda etib borish kerak.

Ko'zni tasvirlashga o'tishda u talaba uchun juda xam qiyin masala ekanini aytib o'tish kerak.

Boshning birinchi o'quv etoyudini bajarishda faqatgina ko'zning tuzilishi shakli konstruktiv xususiyatlarini ko'rsatib berishga intilish kerak. Ko'zni tasvirlab berishda yana bir qiyinchilik shundan iboratki, ular juft shakl bo'lib birgalikda harakatlanib turadi. Shuning uchun faqatgina hajmi va anatomik masallalardan tashqari talaba simmetriya va hajm masalalarini ham echishga to'g'ri keladi.

Ko'zning shar shakli bosh suyagining ko'zlar kosasida joylashadi.

Diqqat bilan qaraganda ko'z kosasi suyaklari har bir odamda aniq ko'rinadi: oriqlamda ancha aniqroq, to'la odamda ko'z kosasi suyaklari pastki qismi aylana muskullari ancha bo'rtgandir. Ilgari aytib o'tilganidek, turli chuqurliklar shakli va kattaligini aniqlashga katta e'tibor berish kerak.

Ko'z kosasining qirralari ko'zni qurish uchun asos hisoblanadi. O'zining yarim shari bilan ko'z olmasi ko'z kosasidan ozgina tashqariga chiqib turadi. Bu esa boshni qimirlatilmay turib 1800 ni ko'rishga imkon beradi.

Ko'z ustki tomonida uni himoyalovchi, mustahkam, ko'z kosasining soyaboni bo'lgan, peshona suyagining qirrasini chiqib turadi.

Ko'zning baland pastga qimirlashi unga ulangan, ko'zning aylana muskullari deb ataluvchi muskullar bilan amalga oshiriladi.

Ko'z yuqoridan va pastdan ko'z qovoqlari bilan berkitiladi, ular ko'zning aylana muskullarining ancha qattiq qismi hisoblanadi. Yuqori va pastki qovoqlar ko'z yoshi chiqarish chuqurchalaridan boshlanib ko'zning tashqi chekkasida birlashadilar. Tashqi burchaklari har doim

ichki yosh chiqarish burchaklaridan balandda va uzoqda joylashadi. Ko'zni qurishga boshlaganda eng avval ko'z kosasida ko'z olmasini joylashtirish kerak, uning haqiqiy kattaligi taxminan 2 sm. ni tashkil etadi. Ko'zning olmasini chiqib turishini to'g'ri ko'rsatish uchun unga yonidan va pastdan qarash kerak bo'ladi. Ikkinchi ko'zni ham xuddi shunday o'rganiladi, chunki ularning bir xilligini ta'minlash kerak. Ko'zning yosh chiqarish chuqurchalari o'rtasidan masofani aniqlab olib va uning bosh suyagi boshqa qismlariga nisbatan chuqurligini belgilab qovoqlarini yasashga kirishish mumkin. Oldin yuqoridagisi keyin esa pastdagi shakllantiriladi. Yuqori qovoq o'rtasi chetidan ko'ra kengroq. Ko'zning tashqi aylanasi qovoq pastkisidan uzunroq va uni yopib turadi.

Ko'z qorachig'i ko'z olmasining markazida joylashadi va eng tashqariga chiqib turgan nuqtasi hisoblanadi.

Boshning birinchi etyudida asosiy e'tiborni faqatgina halkaltaroshlik masalalariga qaratib, badiiy uslubdan farqli ravishda ko'z qorachig'ini ifodalashda ko'zning shar ko'rinishidagi hajmli shakl bilan yaxlitligini hal etamiz.

Ko'z qovoqlari va ko'z olmasi harakatlari yordamida ko'zning aylana muskullari insonning turli psixologik holatini ifoda etib beradi. Yuqori qovoqning ishlashi va harakatlari uning plastikasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ko'z ochiq holatda turganida yuqori qovoqlar taxlanadi va peshona suyagi tagiga kirib ketadi, bu esa rassomga yuqori qovoqni **pastkisiga nisbatan ancha baland-pastliklari bilan tasvirlashga asos bo'ladi.**

Agarda uning cheti kipriklar bilan qoplanganligini hisobga olsak, unda yuqori qovoqning plastikasini kuchaytiribroq berilishi zarurligini tushunamiz. Bunday qovoqning ko'z olmasiga tushadigan soyasi ko'zni yanada yorqin va jonli ko'rsatadi.

Pastki qovoqlar qalinligini tasvirlashga diqqat bilan qarash kerak. U yuqoridan yoritilganligi uchun yarim aylana bo'lib, yaxshi ko'rinadi.

Og'izning shakli yuqori va pastki jag'lar, yuqori va pastki qator tishlar bilan belgilanadi. Jag'lar ham pastki va yuqori lablar bilan qoplanadi, uning asosida og'iz muskullari joylashgan. U og'izni o'rab turadi va lablarga shakl beradi. Lablarning shakli va tuzilishi bevosita tishlar shakli bilan bog'liq bo'ladi. Yuqori tishlar bilan pastkilari birlashishiga qarab yuqori lab ko'pchilik odamlarda uzunroq bo'ladi va pastkisidan ko'proq oldinga chiqib turadi. Terining shilliq pardasiga o'tish joyi lablarning qizil hoshiyasini tashkil etadi. Uning baland, keng va qalinligiga qarab lablar ingichka, o'rta, to'la va shishgan bo'ladi.

Ularning muskul asoslari bo'lmaydi, katta elastikligi bilan ajralib turadi va turli holatlarga keltiriladi. Yuqori lablarning plastikasini uchta do'ngliklar belgilaydi: markaziy va ikki yon tomonidagi do'ngliklar, ular og'iz chetki burchaklarida ichkariga qayrilgandek bo'ladi. Yuqori lab teri yuzasida do'nglikdan burunga qarab kichik chuqurga boradi, u lab filtri deb ataladi. Yuqori lab yoylarida og'izning aylana muskullari burun qanotlaridan og'iz burchaklariga tushuvchi burun-lab burmalarini tashkil etadi. Ular yuzning plastikasida katta rol o'ynaydi va portretlar o'xshashligida juda muhimdir. Bolalar va yoshlarda burun-lab burmalari bo'sh ifoda etiladi, yosh o'tishi bilan ularning aniqligi oshib boradi. Pastki lab o'rtasidan kichik bir chuqurcha bilan ajratilgan ikkita do'nglikka ega.

Yuqori va pastki lablarning do'ngliklari uchrashib, og'izning yopilish to'liqinsimon chizig'ini hosil qiladi. Og'iz plastikasini ko'rsatisha og'iz burchaklarini aniqlash ham juda muhimdir.

Quloq qattiq to'qimali bo'g'inlardan tashkil topib murakkab elipsoid ko'rinishdagi chig'anoqni tashkil etadi. Quloqlarning shakli juda individual bo'ladi va ko'p jihatdan yuzning umumiy xususiyatiga ta'sir qiladi. Odatda quloqning yuqori chegaralari qoshlar balandligida, pastki uchi esa burun uchi balandligiga to'g'ri keladi: quloqning qiyaligi burun qiyaligiga mos qilib quriladi. Quloq chanog'ini qurish asosi bo'lib kalla suyagining chakka qismidan tashqi eshitish tuynugi hisoblanadi.

Quloq chanog'ining anatomik qurilishi juda murakkab. Quloqning kichik hajmli tuzilishi o'z ichiga o'nta anatomik terminni oladi.

Quloqni yasash katta diqqat e'tiborni talab etadi. Ko'pchilik talabalar quloqni bevosita kallaga yopishtirib qo'yadilar. Quloqning to'g'ri tuzilishi va konstruksiyasini qurish uchun uni ko'rinishini nafaqat yonidan va oldidan balki orqadan ham o'rganib chiqib chanog'ining hajmini, kalladan ajratib ko'rsatib berish kerak.

Sochlarni yasash individual xususiyatlarini hisobga olib umumiy ko'rinishda bajariladi. Sochlar kallani qoplab turadi va uning xarakteri va turishiga qarab bir shaklni ifoda etadi.

Talaba sochlarning asosiy yo'nalishlarini aniqlab olish zarur. Peshona ustki suyagida sochlar orqaga yo'naladi, tepasida orqaga va bir oz pastga, chakka qismida esa bir oz orqaga va ko'proq pastga yo'naladi. Yuzni sochlar bilan qoplanib turish chizig'i erkaklarda ayollardagidan bir oz farq qiladi. Erkaklarda sochlar peshona o'rtasida uchli burchak xosil qiladi, ayollarda esa bu chiziq tekisroq bo'ladi.

Qoshlarning shakli ham turlicha bo'ladi. Ularni katta shaklda qurish kerak. Qosh boshchasidan boshlanib keyin gorizontal yo'nalishni oladi, so'ngra qosh asosini tashkil etadi va uchi bilan tugaydi.

Qoshlarni qurishda ham sochlar o'sishi taassurotini etkazib berish kerak.

Topshiriqqa bo'yinni ham yasash kiradi. U hamma vaqt ham portret kompozitsiyasiga kiradi va boshda u yoki bu harakatni ifoda etadi.

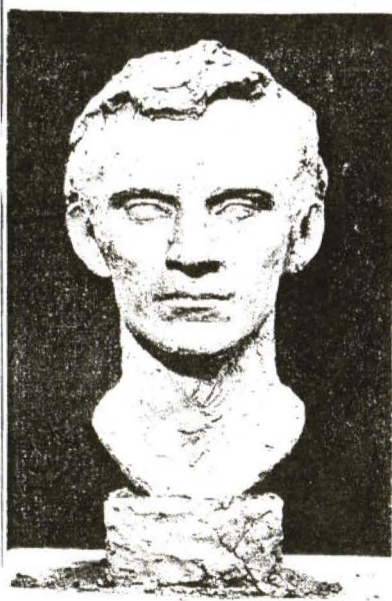
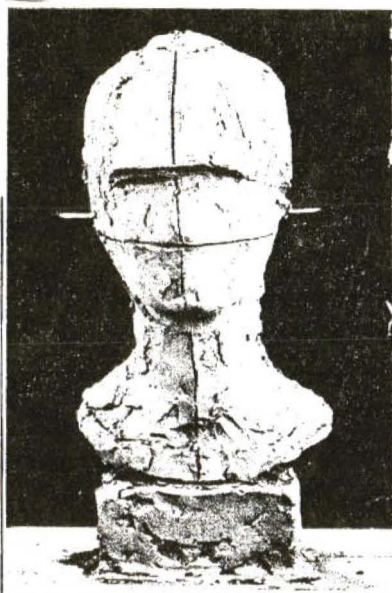
Bo'yinning suyakli asosi bu umurtqa ustunining bo'yin qismidir. Uning asosi orqa tomondan uchli o'simta, ettinchi bo'yin umurtqa pog'onasi bo'lib ko'rinib turadi, oldi tomondan u ko'krak chuqurchasidan boshlanadi.

Bo'yinning anatomik tuzilishi juda murakkabir. Haykaltaroshlik nuqtai nazaridan u bir qator muskullar va ularni o'rab turgan pardalardan tashkil topgan juda murakkab hajmni tashkil etadi. Old tomonda xiqildoq do'ngligi aniq ko'rinib turadi va erkaklarda bu do'nglik ayollar va bolalardan ko'ra kattaroq bo'ladi. Yon tomonidan bo'yin ko'krak-o'mrov-

so'rgichsimon ko'ndalang baland past muskulardan tuzilganligi ko'rinib turadi. Orqa tomonida do'ngligi va ettinchi bo'yin suyagi orasida paylar o'tib, ular muskullar bilan qoplangan bo'ladi. Bu pay orqa tomon do'ngligidan kurak suyaklariga va akromial o'simtaga qarab boradi.

Bo'yin plastikasini old tomonidan ko'krakdagi bo'g'in, muskullar ancha yaqqol ko'rsatib turadi, (ayniqsa bosh bir tomonga qayrilganida).

Bosh etyudini ishlashda talabalar nisbat - o'lchovlarni ham hisobga olishlari kerak, masalan yanoq suyaklari kengligi va xakozo.

39, 40, 41 -rasmlar.

Talabalar amaliy ishlari davomida bunday o'lchovlardan kamroq foydalanishlari bilan birga ko'zlarni mashq qilishlari, to'g'ri nisbatlar olish, hajm, og'irlik o'lchovlarini o'rganib olishlari ham kerak bo'ladi. Odam boshi etyudini ishlash bo'yicha uslubiy ketma-ketlik tartibi 39,40,41- rasmlarda ko'rsatilgan.

Odam qomati haykalini o'ziga qarab ishlash

Haykaltaroshlikda odam qomatini o'ziga qarab haykalini ishlash ta'lim bosqichlarida eng murakkab, shuning bilan bir qatorda eng qiziqarli mashg'ulot turlaridan biri bo'lib, talabadan nafaqat amaliy ko'nikmalarni balki plastik anatomiya bo'yicha chuqur nazariy bilimlarni talab etadi.

Odam haykalini ishlashni oldingi vazifalardagidek ish joyini va haykal asosini bajarishdan boshlash kerak. Asosni to'g'ri qurib olish uchun model shaklini o'rganib olinadi. U bo'lajak tananing skeleti hisoblanib, model harakati asosning o'zidayoq to'g'ri topilgan bo'lishi lozim. Asos o'qlari odam tanasi asosiy o'qlariga mos qilib olinadi.

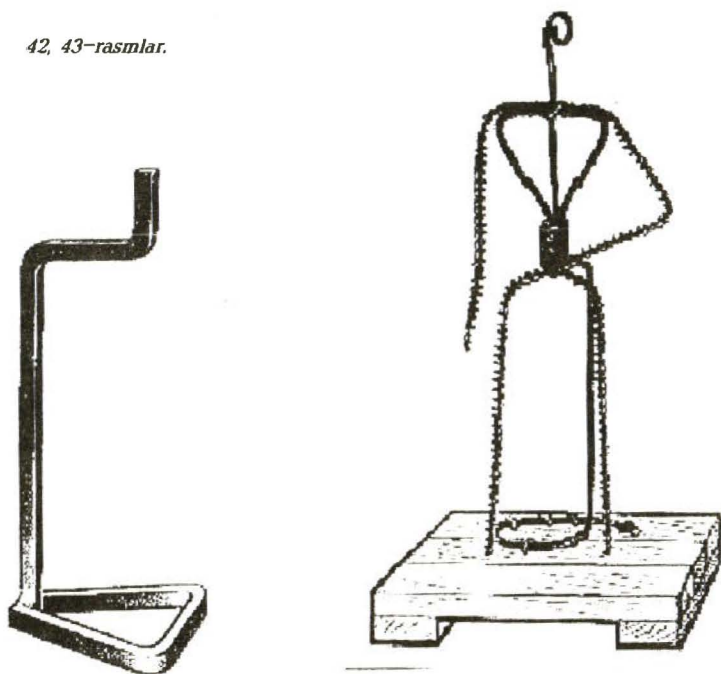
Avvaliga qalinligi 20-30 mm. taxtachalardan bir 20x25 sm hajmda tekislik yasab olinadi. Unga diametri 10-16 mm simdan asos yasab o'rnatiladi. Haykal yasaladigan "G" shaklidagi karkas asosga mahkamlanadi 42-rasm. Shundan keyin simdan qomatning asosi yasab olinadi.

Qomat karkasi uchun simning yumshog'i olinadi, (kerak bo'lgan hollarda uning shaklini o'zgartirish uchun) shu bilan birga u mustahkam bo'lishi ham kerak. Chunki u loy og'irligini ko'tarib tura olishi kerak 44-rasm.

Oyoq va qo'llar uchun karkasni alohida yasaladi, aks holda bir qo'lni qimirlatganda ikkinchisi ham burilib ketishi mumkin.

Karkas gavda qismidan boshlanadi. U uchburchak shaklidagi xalqa shaklida bo'ladi. Xalqaning asosi yuqoriga, bo'sh uchlarini esa kichik vertikal ustun uchidan o'tkazilib gorizontal elkaga mahkamlanadi. Kichik vertikal ustun va gorizontal qismida simni asosiy ustunga mahkamlanadi.

42, 43-rasmlar.

Gavda qismi xalqasini shunday qilib olish kerakki, uning yuqori qirralari elka suyagidan bir oz pastda joylashsin. Gavda xalqasi yuqori burchaklari ko'krak qismi suyaklaridan oldinga chiqib ketmasin.

Bosh va bo'yin uchun sim gavda xalqsidan o'tib (xuddi umurtqa suyagi kabi) yuqori qismi kesishishida mahkamlanadi, keyin u kichik vertikal ustunga boradi va so'ngra gorizontal elkaga qayriladi. Ana shunda, bosh joylashadigan erda ustun xalqaga o'tadi. Uning balandligi

etyud shaklining butun balandligida olinadi. Qo'l uchun simni gavda xalqasiga uch-to'rt joydan mahkamlanadi. Qo'lni yasash uchun simning uzunligini hisobga olish kerak. Agarda u pastga tushirilgan holatda bo'lsa barmoqlarning uchi belning taxminan o'rtalariga to'g'ri keladi.

Oyoqlar uchun simlar kichik vertikal ustunga mahkamlanib, taxta tekisligiga uchlari burib qo'yiladi. Shu erda u tekislikka deyarli tegib turadi, lekin unga mahkamlanmaydi. Chunki kerak bo'lganda ularni bemaolol qimirlatish mumkin bo'lsin.

Karkas asoslari tayyor bo'lganidan keyin, elka, bel va son joylashadigan nuqtalariga bir oz simlar o'rab chiqish kerak.

Bu ish simga loy quyilganida og'irlik qilib tushib ketmasligi, sim atrofida aylanmasligi va yaxshi yopishib turishi uchun kerak.

Haykalni yasash loyni gavda asosiga surib chiqishdan boshlanadi, uning qalinligi yasab bo'lingan karkasga qarab olinadi. Shundan keyin shaklni yasashga, harakatlarini aniqlashga nisbatlarini belgilashga va ularni umumiy yaxlitlikka keltirishga kirishiladi.

Haykalni yasashda tirik modelning harakatini his etish, uning nisbatlarini to'g'ri belgilash va shakllar plastikasi orqali etkazib berish juda muhim.

Umumiy hajmni ko'rsatib olib va nisbatlarini aniqlangandan so'ng haykalning umumiy hajmi bilan keltirishga o'tiladi. Tirik odamning haykalini yasashda eng asosiysi umumiy hajmni ko'rsatib olib va nisbatlarini aniqlagandan so'ng, haykalning umumiy hajmi bilan solishtirishga o'tiladi.

Tirik odamning haykalini yasashda eng asosiysi bu insonning anatomik jihatdan tuzilishini va muskullarining xaqiqiyiligini ko'rsatib berishdir. Lekin bu hamma muskullarni aniq tasvirlash degani emas: faqatgina eng katta va ko'rinadigan muskullarni aniqlash va ishlash kerak.

Ko'pincha bunda model bir oyog'iga tayanib turgan, ikkinchisi esa hiyol taxtaga tegib turgan holat tanlanadi 44-rasm. Asimmetrik turish

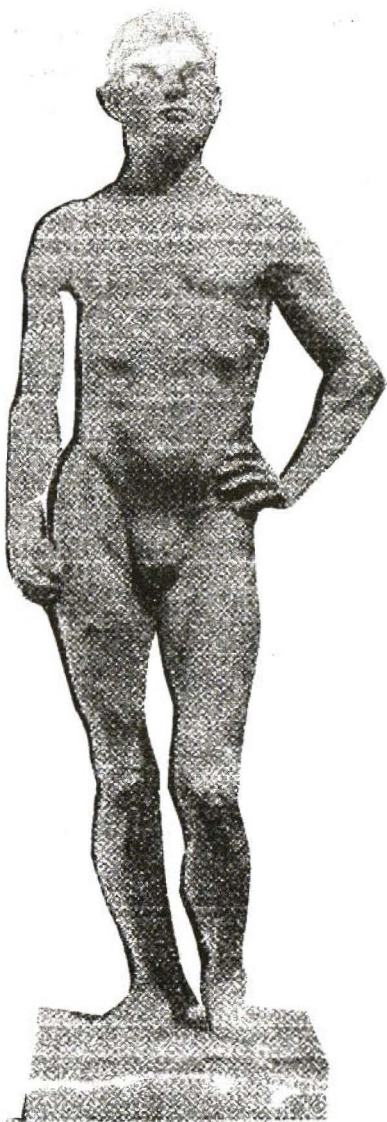
holatida bo'sh oyoq son qismi yuqoriga ko'tarilib, tayanch oyoq tomonga qiya bo'ladi(bir elikka esa ikkinchisidan balandroq turadi. Shu bilan birga umurtqa pog'onasi va asosiy oldingi o'q chizig'i tayanch oyoqdan og'irligi holi tomonga egilib turadi. Etyudning shakli butun balandligini bilgan holda darhol bo'yin chuqurchasini va og'irlik markazini belgilab olish kerak. Shundan keyin tayanch oyoq bilan bo'yin chuqurchasidan vertikal bo'yicha o'tuvchi chiziqni aniqlab olish kerak: buni orqasidan ham(oldidan ham, yonidan ham ko'rib aniqlandi.

Agarda bo'yin chuqurchasidan tikka chiziq tortilsa u tayanch oyoq tovonidan o'tadi.

Etyud harakatlarni to'g'riligini vaqti-vaqti bilan tekshirib turish kerak (bunda chap va o'ng tomon qovurg'a suyaklari va erkin turgan oyoqning ichki muskullari o'zaro qanday moslashishlari aniqlanadi).

Tananing katta qismlari nisbatlarini oldindan to'g'ri olishga harakat qilish kerak(masalan oyoqning gavda va boshga nisbatan uzunligini aniqlash va hokazo. Katta o'lchamlarning nisbatlarini aniqlab olgandan keyin kichiklarini(doim bir biriga tez - tez taqqoslab borish lozim.

Modelning xarakteristikasini aniqlashga o'tishda (boshqacha aytganda o'xshashligini etkazib berish) tana qismlari xarakterli xususiyatlarini tushunish(belga nisbatan elkaning va ko'krak qismining holati qandayligini bilib olish(bo'yinning bosh burilishi va egilishiga nisbatan harakatlarini ko'rib chiqish muhimdir.

44-rasm.

Hajmli shaklni qurishda o'q chizig'i yoki butun tananing old o'rta chizig'i mo'ljal bo'lishi kerak(old o'qi burun suyagidan dahanga(bo'yin chuqurchasiga(ko'krakdan oyoq tomonga va tayanch oyoqning ichiga tushadi; orqa o'qi esa kalla orqa suyagi do'ngligidan ettinchi bo'yin umurtqa suyagiga va shundan keyin umurtqa bo'ylab ketadi. Sinchga loyni surtib oldingi va orqa o'qlarini belgilab olinadi. Masalan bo'yindagi chuqurchani topib olib darhol bo'yin ettinchi umurtqa suyagini aniqlab olish kerak(oldingi yuqori va orqa yuqori yon suyaklari bir xil qiyalik(egilishlarini qurib olish lozim. Shu bilan birga tovondan tizza ko'zining uchigacha(undan esa o'sha oyoq suyagining beligacha bo'lgan masofani topish, bo'yin chuqurchasigacha o'lchash va ularning bir - biriga nisbatlarini aniqlash kerak.

Shaklni qurish(balandligini aniqlash va nisbatlarini belgilashda juft tayanch nuqtalardan foydalanish lozim. Ularni to'g'ri aniqlash modelning asosiy harakatlari etkazib berishga yordam beradi.

Bu nuqtalar quyidagilardir: bo'yin chuqurchasi(orqadan esa ettinchi bo'yin umurtqa suyagi: elkaning juft suyaklari (ular orqali elka kengligi aniqlanadi), katta burilish yon tomon suyaklari yuqori oldingi qirrasi va burulish chuqurchasi(tizza ko'zlari(tovon suyaklari(ichki to'piq va tashqi to'piq(oyoqlar katta barmoqlari, tirsaklar(tirsak suyaklari do'nglik o'simtali(qo'llar o'rta barmog'i uchlari(quloq supralari va shu kabilar.

Shu bilan birga har bir alohida qismni aniqlashda ularning markaziy tayanch nuqtalarini ham bilish kerak. Bu burun suyagi boshlanishi(burun suyagi(dahan aylanasi(elka chuqurligi(ko'krakdagi o'simtasidir.

Haykal yasashda shaklarning har bir alohida qismlari o'q chizig'ining yo'nallishlarini aniqlashga katta ahamiyat beriladi.

Harakatlarni aniqlash to'raligicha shularga bog'liq bo'ladi.

Bu bosqichda gavdaning bo'laklarini bir vaqtning o'zida chap va o'ng tomonlarini simmetrikligini esdan chiqarmasdan ishni olib borish kerak. Shaklning simmetrikligi faqatgina alohida qismlardagina

bo'lmasligi kerak. Masalan, ko'krak qafasining tomonlari orqadan ham oldindan ham bir-biriga mos kelishi kerak.

Ko'pincha talabalarda shunday xatolar uchrab turadi: belga nisbatan elka kengligi og'ishi to'g'ri olingan bo'lsa ham o'mrov suyagi va ko'krak burchaklaridan o'tadigan chiziqlar qiyaligi noto'g'ri olingan bo'ladi.

Haykalning boshlanish davridayoq hali bosh tuxum(bo'yin esa silindr shaklidaligidayoq boshning umumiy kengligini uning bo'yinda joylashtirilishi, enining balandligiga nisbatlarini to'g'ri olish kerak. Aynan ana shu bosqichda bosh va bo'yinning xarakatini aniqlash kerak(uning holatini ifoda etuvchi omillar ana shunga bog'liq bo'ladi.

Ko'krak – elka muskullari harakatlari va plastikasiga e'tibor berish lozim va bo'yining burilishi va boshning unga ulanishi, birlashishini aniq ifoda etish kerak.

Shundan so'ng boshning o'rta va ko'ndalang o'q chiziqlari belgilanadi: ko'ndalang o'q chizig'i ko'z kosasi o'rtasidan quloq teshiklari orqali o'tkaziladi.

Bu esa boshning fazodagi xolatini darhol aniqlash imkonini beradi hamda boshga keyingi ishlovlar berish va umuman shaklga ishlov berishda yordam beruvchi o'rta chiziq va ko'ndalang chiziq kesishishi nuqtasi burun suyagi yuqori nuqtasini belgilab beradi. Qo'llarni yasashda elka(kuraklar hamda ularni gavda bilan bog'lab turuvchi muskullarga e'tibor berish kerak (ko'krak katta va kichik muskullari(trapetsiya ko'rinishidagi muskullar(orqa tomon keng muskullari va shu kabilar).

Shundan keyin elka kamari kengligi va qo'llarini ko'rsatuvchi nuqtalarni yana bir bor tekshirib chiqish kerak(aynan: old tomonidan o'mrov suyagi va akromial – o'mrov suyagi asoslarini(ilgaksimon o'simtani(elka suyagi boshchasini(elka suyagi qo'ltiq to'qimalarini, bilak suyaklar boshlarini(orqa tomondan kurakning umurtqa yonlarini(kurak suyaklari(kurakning pastki va yuqori burchaklarini va hokazolar.

Haykal yasashni yakunlashda ushbu namunada aniqlangan xususiyatlarni etkazib berishning yaxlitligiga katta e'tibor berish kerak 45-rasm.

Shakllarni modellastirishda etyuddan bir oz uzoqlashish tavsiya etiladi(shunda haddan tashqari ortiqcha batafsillikka yo'l qo'yilmaydi va haykalni yaxlit ko'rish imkoni bo'ladi.

Qush va hayvonlarning haykalini ishlash.

Qush va hayvonlar haykalini yasashda quyidagi vazifa qo'yiladi: Tasvirlanayotgan tirik mavjudotlar shakllarning individual o'ziga xosligini iloji boricha xaqiqiy va aniqroq ko'rsatib berish uchun ularning harakatlari va odatlarini, o'ziga xosligini(anatomik tuzilishlarini o'rganib olish maqsadida ulardan har tomondan qalamchizgilar bajarib olinadi. Haykallarni yasashda ushbu namunalardan va ularning eng xarakterlilaridan foydalaniladi. Chizgilarni yon, old va orqa tomonlaridan bajarish kerak. Ular keyinchalik haykalchalarning balandligi(uzunligi va kengliklarini aniqlashda yordamchi material bo'lib xizmat qiladi.

Qalamchizgilar bajarishda ular tanasining tashqi shaklini(anatomik tuzilishlarining bog'liqligini diqqat bilan o'rganib chiqish tavsiya etiladi.

Avvaliga modelning deyarli tinch holatda turganida chizib olgan yaxshi bo'ladi (yotgan, ovqatlanayotgan va boshqalar).

Shundan keyin hayvon yoki qushlarning o'ziga xos shakllarini ko'rsatib harakatlari(odatlari(uning hayot sharoitiga xos xususiyatlarini ifoda etishga harakat qilish kerak.

Qush yoki hayvonning haykalini yasash uchun taxtacha tayyorlab olinadi. Uning kattaligi tanlab olingan kompozitsiyaga bog'liq bo'lishi kerak. Shundan keyin simdan sinch tayyorlanadi. Agarda etyud katta bo'lmasa uning uchun sinch bo'lmasligi ham mumkin. Erda yotgan va

o'tirgan hamda oyoqlari baquvvat bo'lgan hayvonlarni tasvirlash uchun ham sinch kerak bo'lmaydi.

Agarda etyudni sinchda bajarish zarur bo'lganida uning konstruksiyasi oldin model skeleti asosiy o'qlari ko'rsatilgan chizgi orqali aniqlab olinadi.

Kush yoki hayvon haykalini ishlash uchun simli sinch taxta asosga mahkamlanadi.

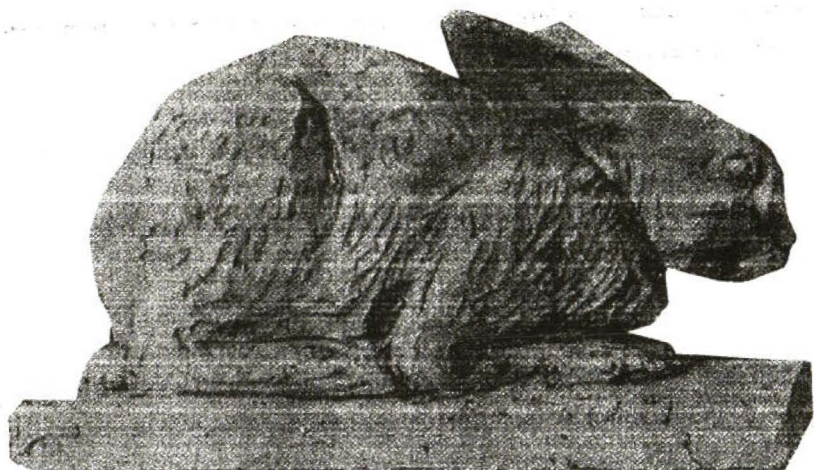
Asos balandligi etyudning balandigiga qarab olinadi. Asosni taxtaga mahkamlashda etyud markazda joylashishini mo'ljallab olish kerak. Sinchning hamma qismlarini asosga bog'lab mahkamlab olinadi.

Haykalni yasash loyni sim sinchga yopishtirib olishdan boshlanadi. Sinchga loy surtishdan avval gavda katta qismlari xarakatlari va nisbatlari aniqlab olinadi (boshi(bo'yni(oyoqlari(dumi va xokazo).

Bir qismni yasab turib, modelning boshqa qismlariga nisbatlarini qarab borish kerak. Shuni esda tutish kerakki, etyudni xaddan tashqari batafsil bajarish (masalan hamma to'qimalarini(alohida tuklarini ko'rsatib o'tish) uning umumiy ko'rinishiga putur etkazadi. Shuning uchun faqatgina ushbu model uchun eng o'ziga hos belgi(hislatlarini ko'rsatishga harakat qilish shart.

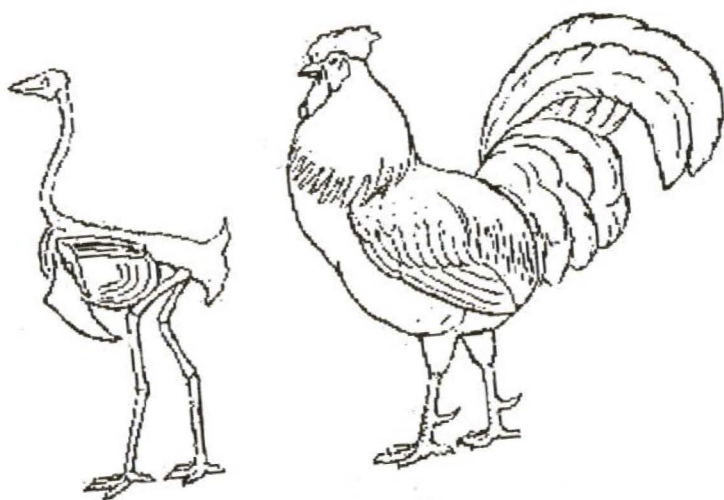
Shakllarning tuklar(patlar bilan berkitilgan va birlashgan joylarini belgilab olib (bunda tashqi ko'rinishdan emas, tuzilishdan kelib chiqib) namunaning umumiy harakatlarini belginadi(tana qismlarining gorizontal va vertikal bo'yicha nisbatlarini aniqlashga o'tiladi.

Misol uchun o'tirgan hayvonning gorizontal shakli bo'yicha boshi, tanasi(dumi(balandligi va oyoqlari uzunligi nisbatlari belgilab olinadi. Bunda o'rta chizig'ini ham hisobga olish kerak. Modelning asosiy harakatlarini to'g'ri ko'rsatish(ularni simmetrik qurish va bo'laklarni namunaning shakli bo'yicha umumiy ko'rinishiga bo'ysundirilishiga bog'liq bo'ladi 45-rasm.

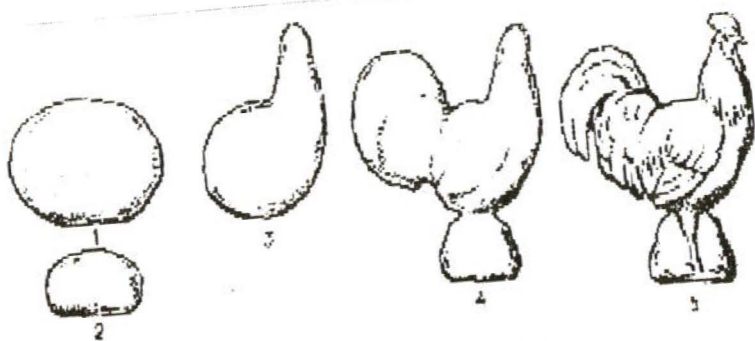

45-rasm

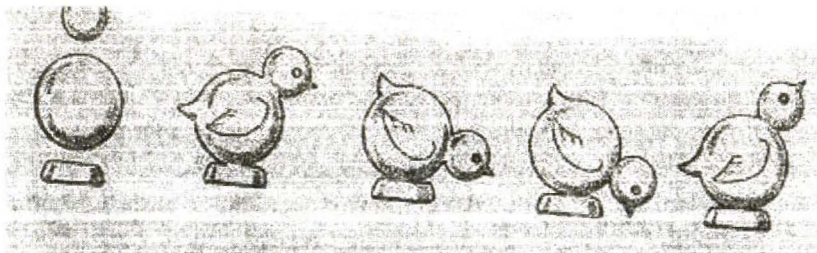
***Qush va hayvonlar haykalini metodik bosqichlarda
ishlash.***

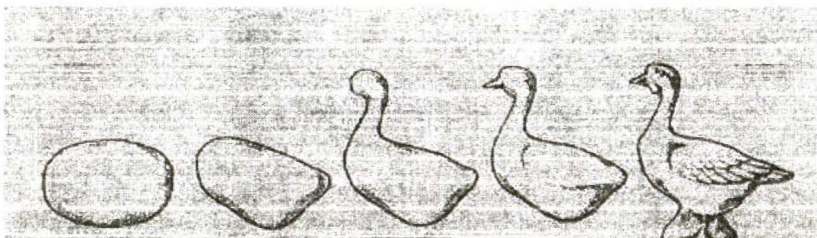
46-rasm.

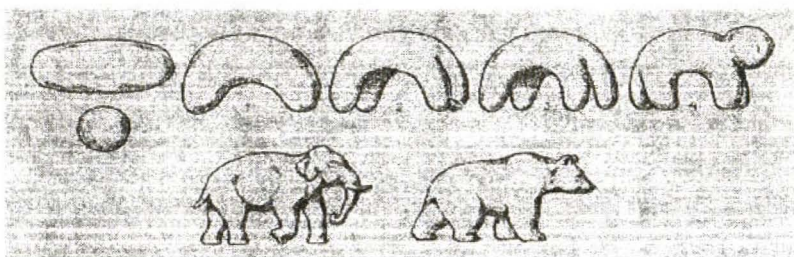
47-rasm.

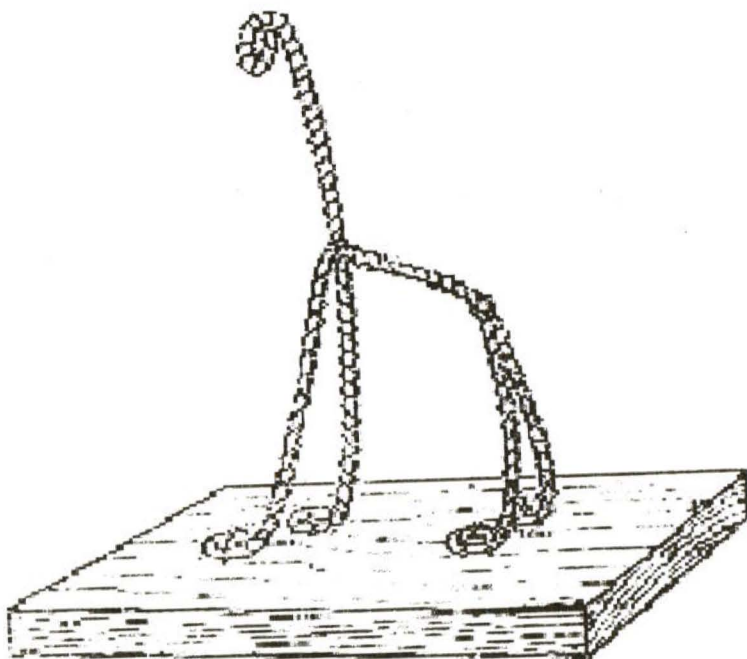
48-rasm

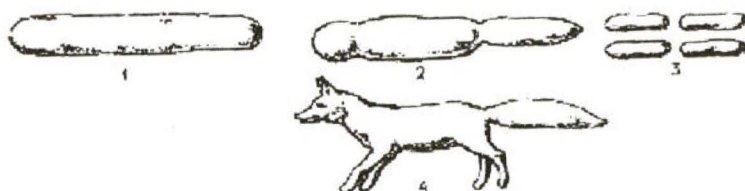
49-rasm

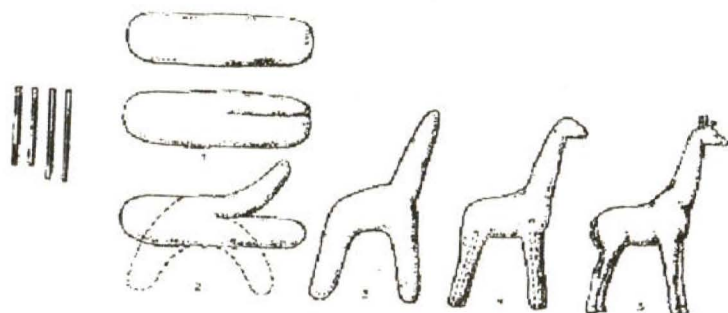

50-rasm

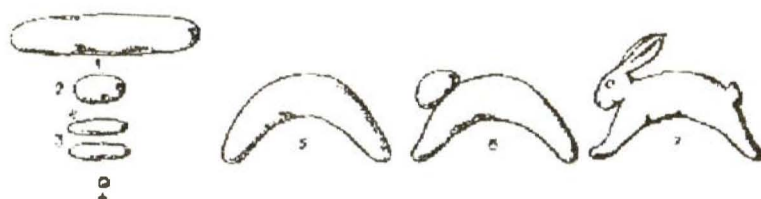

51-rasm

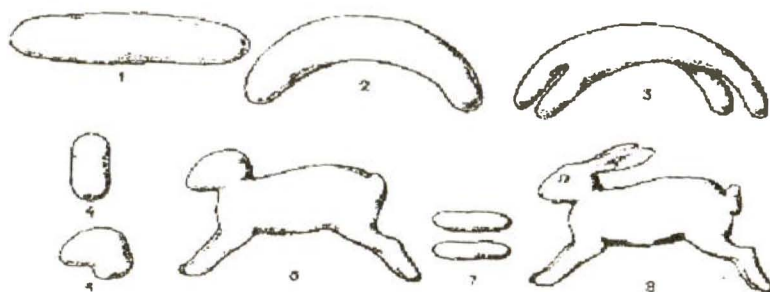

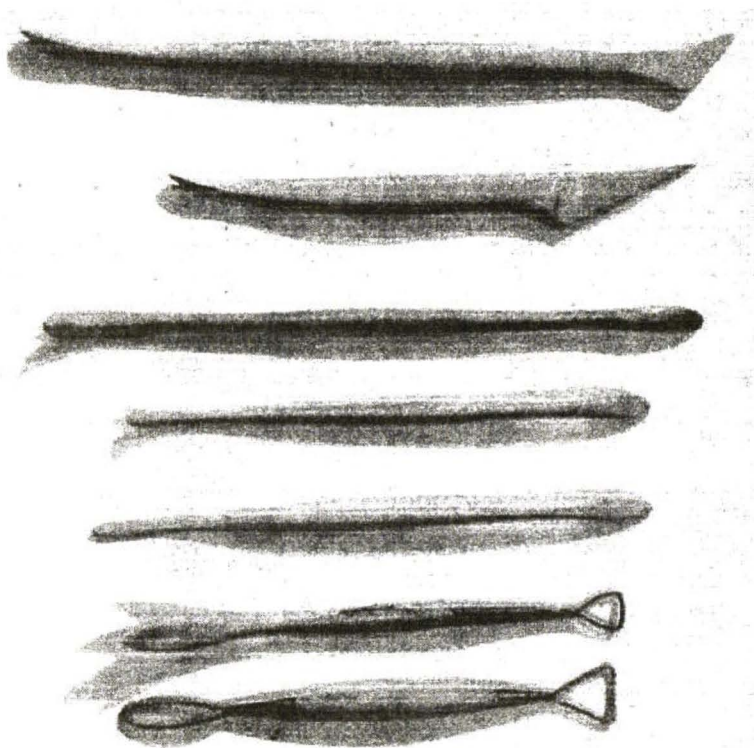
53-рasm

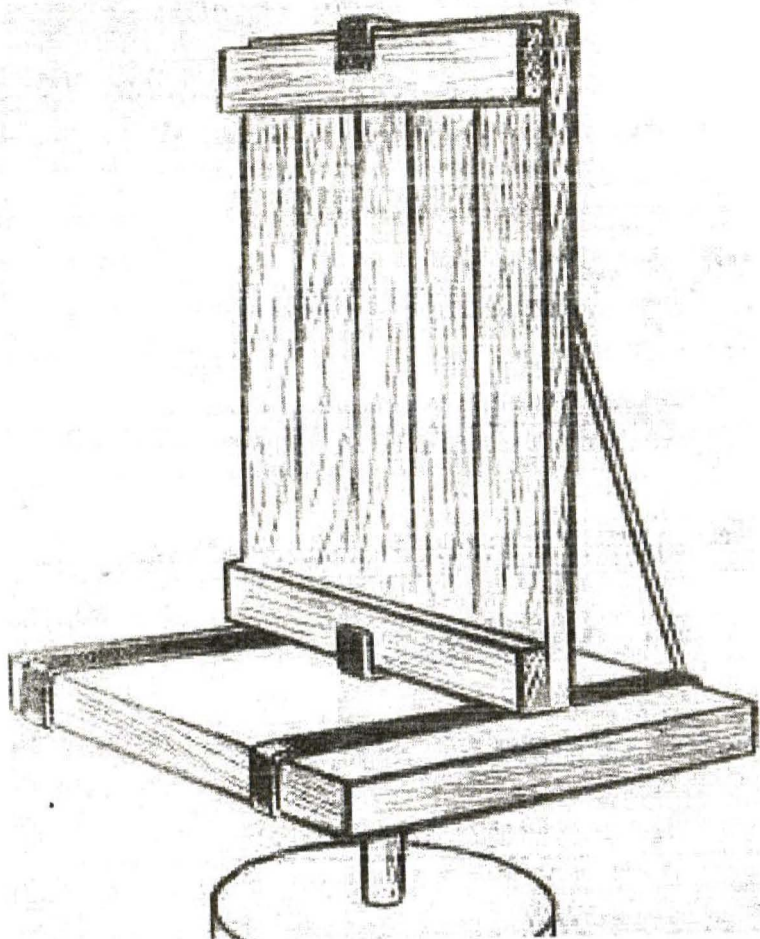
54-рasm

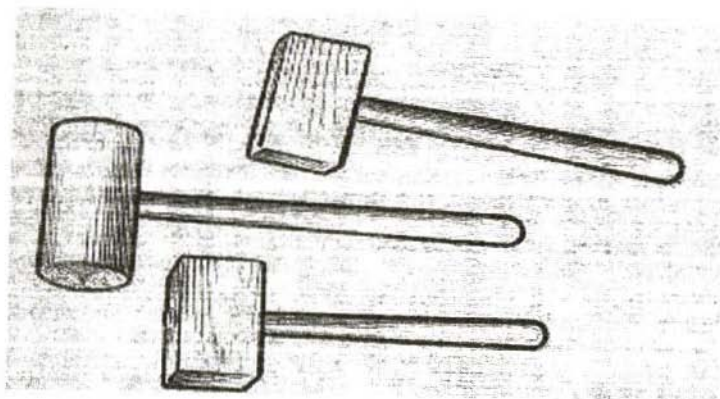
*Haykataroshlikda ishlatiladigan dastgohlar va
asbob uskunalalar.*

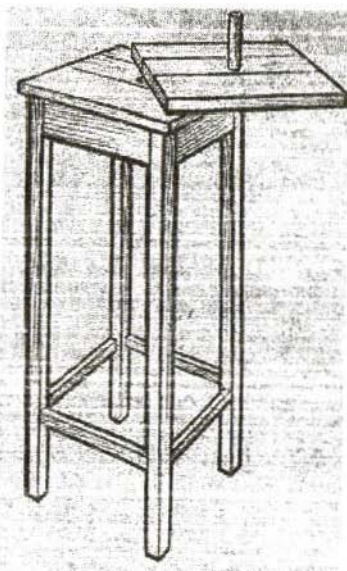
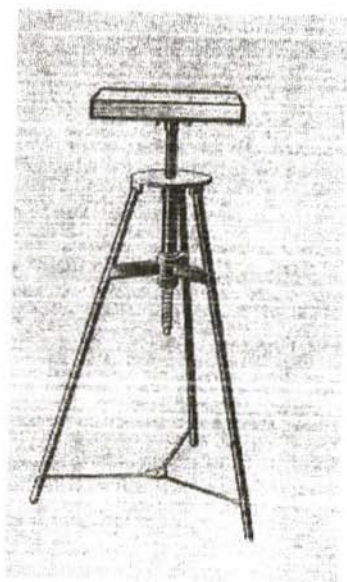
55-rasm. Yog'och steklar va halqalar

56-rasm. Relief ishlash uchun dastgoh

57-rasm. Yog'och bolg'achalar

58-rasm. Aylanma dastgohlar

Adabiyotlar

1. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda T. «O'zbekiston», 1999.
2. N.Abdullaev San'at tarixi II-jild I-kitob «San'at», Toshkent, 2001.
3. E.Barchai. Anotomiya . Budapesht, 1975.
4. B.Boymetov Haykaltaroshlik va plastik anotomiya. «Tasviriy san'at va muxandislik grafikasi»bakalavriat yo'nalishi o'quv dasturi.
5. B.Boymetov «Plastik anotomiya» O'quv qo'llanma Toshkent, 2005.
L.M.Pisarevskiy. Lepka Golovi` cheloveka. M.1968.
6. A.E.Terentev. Izobrojenie jivotno`x i ptits sredstvami risunka i jivopisi. M.1980.
7. G.M Pavlov, V.N.Pavlova «Plastik anotomiya» M. 1967.
8. V.P.Shevchenko «Odam anotomiyasi va rasm». T., A.Qodiriy
Nomidagi Xalq me'rosi nashriyoti 1996.
9. N.K.Axmedov. «Odam anotomiyasi» Atlas. Ibn-Sino.T. I-jild. 1996.
II-jild 1998.
10. M.I. Rabinovich «Odam, to'rt oyoqli hayvonlar va parrandalarning plastik anotomiyasi» T.O'qituvchi, 1971.

MUNDARIJA

Muqaddima.....	4
Haykaltaroshlik san'ati haqida.....	4
Ikki -uch buyumdan tashkil etilgan natyurmortning relefini ishlash.....	21
Gips naqsh rozetkasi relefini o'ziga qarab tasvirlash.....	29
Gips modelga qarab, odam boshi relefini ishlash.....	33
Gips modellardan odam boshini ishlash.....	40
Odam boshi etyudini ishlash.....	42
Odam qomati haykalinio'ziga qarab ishlas.....	59
Qush va hayvonlar haykalini ishlash.....	66
Qush va hayvonlar haykalini metodik bosqichlarda ishlash.....	68
Haykaltaroshlikda ishlatiladigan dastgoh va asbob uskunala....	73
ADABIYOTLAR.....	76

117- buyurtma 264 nusxa.Hajmi 3 b.1.
2005 yil 22 oktyabrda bosishga ruxsat etildi.
Nizomiy nomidagi TDPU Ritografida
nashr qilindi.